

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Diplomski studij povijesti

Hrvoje Pavlić

Visoki dužnosnici HSS-a u ustaškom pokretu

Diplomski rad

Zagreb, svibanj 2018. godine

Sadržaj

Uvod	3
Hrvatska seljačka stranka	4
Ustaški pokret	7
Desno krilo HSS-a prije rata	10
Ustaški pokret privlači „desno krilo“ HSS-a	27
Uspostava NDH i uloga Seljačke Zaštite	27
Akcija 10. kolovoza i Hrvatski Državni Sabor	31
Djelovanje u NDH	37
Poslijeratna aktivnost	51
Poslijeratno pitanje	55
Osjećaj pripadnosti: HSS ili ustaše?	59
Zaključak	64
Bibliografija	65

Uvod

Godine 1941. Hrvatska seljačka stranka, tada najjača politička stranka u Hrvatskoj, izgubila je svoje mjesto na političkoj vlasti. Time je krenuo proces razlaganja HSS-a na tri dijela; tzv. „središnji“ ili centralni dio stranke okupljenog oko vođe stranke Vladka Mačeka, „lijevo krilo“, koje se nakon nastanka Nezavisne Države Hrvatske priključio komunistima i partizanima u narodnooslobodilačkoj borbi, te „desno krilo“ koje sačinjavaju osobe koje su se pridružile ustaškome pokretu i aktivno sudjelovale u političkom djelovanju NDH. Ovaj će se rad upravo baviti problematikom tog „desnog dijela“ HSS-a i ljudi od kojih su neki još i prije rata izražavali svoju desnu orijentaciju, ili su odmah otvoreno podržali proglašenje NDH. Naravno, u svrhu postizanja što kvalitetnijih istraživačkih rezultata, te zbog ograničenosti veličine diplomskog rada, ovaj rad će uključivati samo najreprezentativnije primjere pojedinaca koje možemo svrstati u proučavanu grupaciju. Ti pojedinci su: Josip Berković, Stjepan Hefer, Vladimir Košak, Zvonimir Kovačević, Matija Kovačić, Lovro Sušić, Janko Tortić te Dragutin Toth. Svi su oni izabrani jer su prvenstveno bili dijelom političke elite tijekom razdoblja Nezavisne Države Hrvatske. Obavljali su visoko rangirane funkcije poput ministara, veleposlanika i članova Hrvatskog Državnog Sabora. Jedini izuzev tog pravila je Matija Kovačić koji je također obavljao visoke funkcije, ali većinom vezane uz novinarstvo, pa time on unosi i određenu dozu različitosti u ovu skupinu izabranika. Glavni cilj rada biti će objasniti privlačenje „desnog krila“ HSS-a ustaškome pokretu i stavljanje svakoga od odabranih pojedinaca u taj kontekst. Ova tema je vrlo slabo zastupljena u postojećoj literaturi, pa je tako ovaj rad većinom temeljen na dostupnim arhivskim izvorima. Kroz korištenje tih izvora pokušat će se dati detaljan uvid u predratni život i djelovanje svake osobe, pa tako i djelovanje u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. U predratnom djelovanju biti će naglašeni neki od utjecaja preko kojih su se odabrani pojedinci odlučili politički angažirati u radu unutar ustaškog pokreta. Posebno poglavlje biti će posvećeno promatranju osjećaja političke pripadnosti kod tih osoba koja je uvelike igrala ulogu u potezima koje su radili tokom obnašanja funkcija unutar aparata ustaškog pokreta. Unutar tog poglavlja osvrnuti ćemo se i na politološku definiciju nacionalizma onoga vremena u Hrvatskoj. No prije svega krenuti ćemo sa kratkom poviješću Hrvatske seljačke stranke i Ustaškog pokreta kao jednim uvodom u razumijevanje problematike političkog prelaska iz jednog pokreta u drugi.

Hrvatska seljačka stranka

Hrvatska seljačka stranka povijesno spada među najznačajnije hrvatske političke stranke zahvaljujući svome radu kroz vrijeme Austro-Ugarske, Kraljevine SHS, Kraljevine Jugoslavije i NDH. HSS kao politička stranka utemeljena je 22. prosinca 1904. godine pod imenom Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS). Od 1920. godine naziva se Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS), a od 1925. godine Hrvatska seljačka stranka. Stranku su osnovala braća Antun i Stjepan Radić, koji je bio na njezinu čelu od osnutka do smrti. Program stranke temeljio se na nauku braće Radić o moralu, vjeri, miru i poštenju, borbi za slobodu, „pravicu“ i napredak, ali se i prilagođivao političkim prilikama. Nakon utemeljenja stranka je smatrala da je ostvarenje hrvatske državnosti moguće u Austro-Ugarskoj zamjenom dualističkoga trijalističkim rješenjem, odnosno federalnim ustrojem u kojem bi pored Austrije i Mađarske, Hrvatska s drugim slavenskim zemljama imala ravnopravan položaj u Monarhiji. Uoči i tijekom Prvoga svjetskog rata stranka je promijenila odnos prema Austriji te se izjašnjavala za hrvatsku državu u južnoslavenskoj zajednici izvan Monarhije¹.

Stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1. prosinca 1918. godine HPSS je tražio da, u zajedničkoj državi, Hrvatska republika bude utemeljena na samoodređenju. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine stranka je dobila više glasova nego sve hrvatske političke stranke zajedno i osvojila 50 mandata. U to doba stranka je promijenila ime, istaknula zahtjev za seljačku mirotvornu republiku i obznanila Ustav neutralne seljačke republike Hrvatske 1921. godine. Nakon toga HRSS je proširio svoju organizaciju i djelatnost na sve krajeve u kojima žive Hrvati, izuzev Istre. Na izborima 1923. i 1925. godine udvostručila je broj glasova i osvojila 67 mandata. Zbog opozicijskoga držanja stranka je stalno bila pod udarom režima, a otkako je pristupila 1924. godine Seljačkoj internacionali u Moskvi, na stranku je primijenjena *Obznana*. Bila je prisiljena promijeniti političku taktiku, priznati Vidovdanski ustav i pod novim imenom HSS ući u koaliciju s radikalima. Ta je programska orijentacija umanjila njezin uspjeh na izborima za Narodnu skupštinu 1927. godine, kada je dobila gotovo trećinu manje glasova, ali je ipak osvojila 63 mandata. Prekidom suradnje s radikalima, 1927. godine sa Samostalnom demokratskom strankom Svetozara Pribićevića stvorila je Seljačko-demokratsku koaliciju. Nakon atentata u Narodnoj skupštini u Beogradu i smrti Stjepana Radića 1928. godine, vodstvo stranke preuzeo je Vladko Maček. Uvođenjem apsolutističkoga režima 6. siječnja 1929. godine djelovanje HSS-

¹ Hrvoje Petrić. „O braći Radić i počecima Hrvatske pučke seljačke stranke“ U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, Matica Hrvatska, Zagreb 2015.

a bilo je zabranjeno, njezini su vodeći članovi bili progonjeni, prisiljeni na emigraciju te uhićivani i zatvarani.²

U godinama koje su neposredno prethodile stvaranju Banovine Hrvatske HSS je izrasla u dominantnu građansku političku stranku u Hrvatskoj i najjaču opoziciju u zemlji. Od sredine 1930-tih počela je organizacijska obnova stranke i vidljivo jačanje njezina političkog utjecaja. To je bio velik napredak od razdoblja 1929. godine nadalje kada je diktatura zabranila svako legalno djelovanje stranke. Tijekom Stojadinovićeve vlade HSS je znatno razgranao oblike svoje političke djelatnosti. Za razliku od razdoblja pod vodstvom Stjepana Radića, tridesetih godina pojedine druge političke stranke izražavaju težnju za suradnjom s HSS-om te tako izražavaju sve jaču podršku federalističkoj koncepciji uređenja Jugoslavije³.

Želeći što dominantniji utjecaj u javnome životu, Hrvatska seljačka stranka osniva pojedine ustanove i organizacije sredinom tridesetih godina. 1934. godine kreće akcija oko osnivanja Seljačke zaštite, a kasnije i Građanske zaštite. Toj organizaciji je najprije bila namijenjena zadaća da štite sela od elementarnih nepogoda, ali ona s vremenom sve više poprima poluvojna obilježja. Zbog toga je često praćena od strane organa vlasti, ali je ipak tolerirano njeno djelovanje prvenstveno jer je vrh HSS-a insistirao da je Zaštita osnovana kako bi se spriječila komunistička djelatnost na hrvatskome selu. 1935. godine HSS osniva Gospodarsku slogu koja je imala zadaću ekonomskog organiziranja hrvatskog seljaštva. Ciljalo se da zajedno sa političkim oslobođenjem uslijedi i ekonomsko oslobođenje sela.⁴ Stranka istodobno obnavlja i rad Seljačke sloge s kulturno prosvjetnim ciljem uperenim prema seljačkim masama⁵. Obnavlja se i Hrvatski radnički savez s ciljem ojačavanja pozicija stranke u redovima radničke klase. Prvenstveno je to bila sindikalna organizacija koja je privlačila radnike seljačkog podrijetla.⁶

Tridesetih godina stranka je i dalje u svojoj propagandi isticala koncepcije „seljačke države“ i „seljačke demokracije“, no ipak sve dosad navedeno pokazuje da HSS sve više gubi obilježja seljačke stranke te se polako pretvara u građansku političku stranku. U vezi s time vodstvo HSS-a sve više jeanimalo daljnje usmjerenje stranke. Prevladao je smjer pretvaranja HSS-a u središnju snagu tzv. „hrvatskog nacionalnog pokreta“. HSS je tako postao privlačan

² Hrvoje Matković. *Povijest Hrvatske seljačke stranke*. Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb 1999. str. 260.

³ Fikreta Jelić-Butić. *Hrvatska seljačka stranka*. Globus, Zagreb 1983. str. 14.

⁴ Ivica Šute. „Hrvatska seljačka stranka i njezina ekonomska organizacija – Gospodarska sloga (1935.-1941.)“ U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, Matica Hrvatska, Zagreb 2015.

⁵ Suzana Leček. *Seljačka sloga u Slavoniji, Srijemu i Baranji (1925.-1941.)* Hrvatski institut za povijest – podružnica Slavonski Brod, Slavonski Brod 2005.

⁶ Jelić-Butić, 1983. str. 16.

za različito orijentirane političke grupacije i pojedince čime se stvara jedan širi, heterogeni pokret⁷.

Skupštinski izbori 1935. i 1938. godine bili su značajan pokazatelj jačanja HSS-a. Na izborima 5. svibnja 1935. godine Mačekova opozicijska zemaljska lista dobila je 37.4% glasova, nasuprot vladinoj listi koja je imala 60.6% glasova. HSS je tada dobio oko 600000 glasova što je značilo da je stranka prešla u politički pokret. Na izborima 11. prosinca 1938. godine postotak glasova na Mačekovoj listi je još više porastao, na 44.9%, a na vladinoj listi pao na 54.09% glasova. Uzimajući u obzir da je Stojadinovićeve lista imala prednosti u pripremama za izbore, takav rezultat je bio znak pobjede građanske opozicije u zemlji⁸.

Spoznaja da je utjecaj HSS-a sve više rastao rezultirala je da knez Pavle, u vremenu sve zaoštrenijih međunarodnih odnosa u Europi, cilja na sklapanje sporazuma sa Mačekom. Tako su pregovori između novog predsjednika vlade Dragiše Cvetkovića i Mačeka kulminirali osnivanjem Banovine Hrvatske. Sporazum objavljen 26. kolovoza 1939. predstavljao je novu etapu u povijesti Jugoslavije, ali i povijesti HSS-a. Banovina Hrvatska obuhvaćala je teritorij Savske i Primorske banovine te kotare Dubrovnik, Brčko, Gradačac, Derventu, Travnik, Fojnicu, Šid i Ilok. U novoosnovanoj vladi, s Cvetkovićem na čelu, Maček je bio potpredsjednik, a HSS je dobio 5 mjesta. U nadležnosti Banovine prenešeni su poslovi poljoprivrede, trgovine i industrije, šuma i rudnika, građevine, socijalne politike, narodnoga zdravlja, prosvjete i unutrašnje uprave dok su ostali poslovi bili u nadležnosti središnjih vlasti. Za bana je imenovan Ivan Šubašić.⁹ U ovakvome stanju dočekana je 1941. godina koja označava kraj prevlasti Hrvatske seljačke stranke u hrvatskome političkome životu 20. stoljeća.

⁷ Ljubo Boban. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*. Liber, Zagreb 1974. str. 291.

⁸ Jelić-Butić 1983. str. 16.

⁹ Boban, 1974. str. 361.

Ustaški pokret

Nastanak ustaškog pokreta početkom tridesetih godina veže se uz djelovanje dr. Ante Pavelića i niza drugih osoba koje su u razdoblju dvadesetih godina djelovale u okviru Hrvatske stranke prava. Na konačno utemeljenje i karakter novog pokreta izravno su utjecali teški uvjeti koji su nastupili uvođenjem diktature kralja Aleksandra u siječnju 1929. godine. Režim je, kroz oslanjanje na organe državne represije, uveo teror kojim je nastojao suzbiti svako oporbno djelovanje. Pritom su i negirana nacionalna prava hrvatskog naroda. Sve je to izazvalo snažnu reakciju, a činjenica da su i mnogi bili prisiljeni otići u emigraciju omogućila je Paveliću da u inozemstvu uskoro okupi brojne pristaše, što je bio temelj za organiziranje ustaške organizacije. Prema tome početke ustaškog djelovanja treba promatrati kao reakciju na strašne uvjete koji su vladali u domovini¹⁰.

Važan element koji je omogućio uspješno ustaško djelovanje bila je uspostava suradnje s talijanskim političkim krugovima i predstavnicima makedonske emigracije. Talijanska pomoć omogućila je Paveliću da dobije bazu i zaštitu za svoje djelovanje.¹¹ Ta pomoć ostati će aktivna sve do travnja 1941. godine. Suradnja sa makedonskim VMRO-om u znatnoj je mjeri odredila budući karakter djelovanja ustaškog pokreta jer su Makedonci ustašama prenijeli svoja iskustva iz dugogodišnjih oružanih borbi protiv Jugoslavije.¹² To je uskoro rezultiralo otpočinjanjem vojno-terorističkih djelatnosti protiv režima u Jugoslaviji.

Istodobno s takvom djelatnošću tekao je i programski razvoj ustaškog pokreta. UHRO je razvijan kao vojnička organizacija čije je djelovanje trebalo pomoći uspostavi nezavisne hrvatske države. Zbog toga su njegovi pripadnici smješteni u ustaške vojne logore u Italiji gdje su živjeli vojnim životom i pripremali planirane borbe.¹³ Programski i organizacijski temelj djelovanja bio je niz dokumenata objavljenih 1932. i 1933. godine, među kojima su se isticali Ustav Ustaše, hrvatske revolucionarne organizacije i ustaško-domobranska načela. Ustaški ustav iz 1932. po svojem je karakteru organizacijski dokument koji sadrži tek općenite naznake ustaškog pokreta. U njemu je naglašen revolucionarnost organizacije, ustaša je definiran kao „revolucionarni borac“ kojemu je glavna zadaća da „oružanim ustankom oslobodi ispod tuđinskog jarma Hrvatsku“.¹⁴ Najcjelovitiji ustaški programsko-idejni

¹⁰ Bogdan Krizman. *Ante Pavelić i ustaše*. Globus, Zagreb 1978. str. 53.

¹¹ Mario Jareb. *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941. godine*. Školska knjiga, Zagreb 2007. str. 101.

¹² Jareb 2007. str. 103.

¹³ Krizman, 1978. str. 144.

¹⁴ Jareb 2007. str. 116.

dokument koji je govorio o unutarnjem uređenju buduće hrvatske države jesu ustaško-domobranska načela iz 1933. godine. Ona su se izvorno sastojala od 15 točaka u kojima su istaknuti glavni ciljevi ustaške borbe te je dan nacrt buduće hrvatske države i društva. U većem broju točaka govorilo se o prirodnome i povijesnome pravu i o potrebi hrvatskog naroda da uspostavi nezavisnu hrvatsku državu. Ustaško-domobranska načela pokazuju da je u budućoj državi seljaštvu bila namijenjena posebna uloga. Vrlo je vjerojatno da se time željelo pridobiti dotadašnje pristaše HSS-a.¹⁵

Ustaška djelatnost u razdoblju od 1930. do 1934. bila je obilježena snažnim terorističkim djelovanjem u Jugoslaviji te promidžbenom djelatnošću u domovini i inozemstvu. Obilježje terorističkih aktivnosti bile su brojne sabotaze na javnim objektima i atentati na predstavnike i podupiratelje vlasti. U jesen 1932. pokušalo se s ograničenim vojnim (gerilskim) djelovanjem, gdje je došlo i do organiziranja manjeg pothvata na području Velebita poznatog pod nazivom „Velebitski ustanak“. Taj je pothvat s vojnog stajališta bio sasvim nevažan, no bili su važni njegovi promidžbeni učinci.¹⁶ Promidžbena djelatnost ustaškog pokreta tada je za cilj imala informiranje hrvatske javnosti u emigraciji i domovini, kao i strane javnosti. Zbog toga su izdavani listovi i na hrvatskom i na stranim jezicima. Na hrvatskome su jeziku važnu ulogu igrali listovi *Grič*, *Nezavisna hrvatska država* i *Ustaša: Vijesnik hrvatskih revolucionara* koji je izlazio kao službeno glasilo pokreta. Od stranih jezika najzastupljeniji je bio njemački, a nakon njega francuski jezik u izdavanju.¹⁷

Pripadnici ustaškog pokreta smatrali su da u borbi za rušenje Jugoslavije su dopuštena sva sredstva pa su mislili kako bi udar u samo srce režima bio dovoljan. Tako su već rano počeli razmišljati o uklanjanju kralja Aleksandra. Prilika za to se pojavila sa najavljenim posjetom kralja Francuskoj u listopadu 1934. godine. Ustaški je pokret, u suradnji s VMRO-om, i uz očito znanje talijanskih vlasti, pripremila atentat na kralja nakon njegova iskrcavanja na francusko tlo. Atentat je uspio te su kralj Aleksandar i francuski ministar vanjskih poslova Louis Barthou ubijeni. Iako je atentator bio član VMRO-a Veličko Kerin, bilo je očito da je sve organizirao ustaški pokret. Tada su postavljena brojna pitanja o mogućoj pozadini tog događaja. Istraga je upućivala na upletenost Italije, a u manjoj mjeri i Mađarske. Također se pokazalo da je francusko osiguranje bilo slabo što je u znatnoj mjeri omogućilo uspjeh atentata. U tadašnjoj javnosti pojavile su se i pretpostavke o navodnoj upletenosti Hitlerove

¹⁵ Jareb 2007. str. 132.

¹⁶ Jareb 2007. str. 297.

¹⁷ Jareb 2007. str. 184.

Njemačke.¹⁸ Atentat je uklonio kralja, no osnovni cilj nije postignut i Jugoslavija je opstala. To je rezultiralo trenutnim prestankom svakog ustaškog rada u Europi, kao i potpunim prestankom djelovanja skupine u Italiji. Ona je tada razoružana i internirana na otoku Lipari, a Pavelić je zatvoren u torinskoj tamnici. No ipak atentat je izravno utjecao na slabljenje dotadašnjeg diktatorskog režima u Jugoslaviji što je omogućilo obnovu političkog života. To je najviše pogodovalo HSS-u koji je oživio svoje djelovanje, no time je omogućen i rad proustaškim elementima. Od tada pa sve do 1941. godine glavnina proustaškog rada je bila u domovini.

Krajnje ograničena ustaška djelatnost u Italiji dobila je još teži udarac u ožujku 1937. godine sporazumom Ciano-Stojadinović. Tada je ustaška skupina razbijena, a manji dijelovi ustaša internirani su širom Italije.¹⁹ Jedna od posljedica sporazuma bila je omogućivanje povratka u domovinu stotinama dotadašnjih emigranata. To je izravno utjecalo na znatan rast ustaške djelatnosti u zemlji. Nešto povoljniji uvjeti za ustaški rad u Italiji nastupili su tek 1939. i početkom 1940. godine. To je bilo povezano s padom Milana Stojadinovića kojeg su talijanske vlasti smatrale jamcem dobrih odnosa između tih dviju zemalja. Zbog toga talijanska strana ponovo počinje razmatrati planove o rušenju Jugoslavije te u središte pozornosti ponovo dolazi Pavelić. Istodobno s time razvija se i ustaška djelatnost u domovini. Ovdje je važno istaknuti da Pavelićevi pristaše nisu u to vrijeme uspjeli ustrojiti jedinstvenu i dobro organiziranu ustašku organizaciju u zemlji. Oni su u tom razdoblju zapravo djelovali u sklopu općeg hrvatskog nacionalističkog djelovanja.²⁰ Zbog toga razmatranju ustaške djelatnosti u domovini treba prići s krajnjim oprezom. Očito je da je automatsko svrstavanje svake djelatnosti hrvatskih nacionalista pod ustašku djelatnost pogrešno, te da je vrlo teško odvojiti „pravu“ ustašku djelatnost od one hrvatskih nacionalista. No ne bi trebalo izostaviti svaku djelatnost za koju se sa sigurnošću ne može reći da li je bila ustaška ili nije. Postojala su razna proustaška djelovanja i to u nizu kulturnih, prosvjetnih i gospodarskih organizacija gdje su neki koristili njihovo djelovanje za širenje ustaških ideja. 1941. godine njemački napad na Jugoslaviju izazvao je ubrzani slom jugoslavenske vojske i države, što je ustaškoj organizaciji omogućilo da otvorenim nastupom preuzme vlast i proglasi Nezavisnu Državu Hrvatsku.

¹⁸ Jareb 2007. str. 327.

¹⁹ Jareb 2007. str. 432.

²⁰ Jareb 2007. str. 456.

Desno krilo HSS-a prije rata

Kako je već naglašeno, „desno krilo“ Hrvatske seljačke stranke sačinjavaju osobe koje su se u jednome trenutku odmaknule od politike matične stranke te se približile ustaškome pokretu i aktivno sudjelovale unutar sistema NDH.²¹ Upravo kroz historiografsko istraživanje ove teme je najvažnije odrediti taj trenutak odmicanja i razloge koji su mu uvjetovali. Naravno sve to treba biti rađeno na individualnoj razini i bez ikakvog neutemeljenog svrstavanja u razne motivacijsko-idejne grupacije. Istaknuto je ranije da ustaštvo u drugoj polovici tridesetih godina 20. stoljeća u zemlji nastupa u sklopu općeg hrvatskog nacionalističkog djelovanja. Pritom se kao važno pitanje postavlja kako odvojiti ustašku od nacionalističke djelatnosti. Kako bi smo to razumjeli važno je napomenuti da je proustaško djelovanje bilo zastupljeno u nizu udruga u čijem su sklopu pristaše ustaškog pokreta uspjeli ostvariti manje ili veće uspjehe na polju širenja ustaških ideja. Ustaški elementi uspjeli su se ubaciti i u organizacije HSS-a, a kasnije i u ustanove Banovine Hrvatske. Samo je manji dio pristaša prije 1941. bio i formalno članom ustaškog pokreta. Većina njih je službeno ušla u pokret tek nakon stvaranja NDH.²²

Tih godina sve nacionalističke skupine su imale u cilju uspostavu samostalne i neovisne hrvatske države i pritom su odbacivale bilo kakve nagodbe sa srpskim političkim krugovima. To ih je učinilo bližima ustaškom pokretu nego politici Mačeka i HSS-a. No ipak činjenica je da je većina hrvatskih nacionalista, do uspostave Banovine Hrvatske, gledala na Mačeka kao na vođu cijelog hrvatskog naroda. Uz to, te nacionalističke grupacije su se i sukobljavale sa ustaškim pokretom oko nekih pitanja, pa bi teško bilo sve njih svrstati pod jedan homogen ustaški pokret.²³

Od nacionalista, tada najžešći kritičari politike Mačeka i HSS-a bili su studenti Zagrebačkog sveučilišta. Upravo na zagrebačkom sveučilištu treba tražiti žarište proustaškog rada u Hrvatskoj tog razdoblja. Ni ovdje zapravo nije bilo formalno ustrojena ustaška organizacija, nego se radilo o proustaškom djelovanju skupina i pojedinaca u sklopu postojećih legalnih studentskih udruga i organizacija poput Kulturnog akademskog društva August Šenoa.²⁴ Hrvatski nacionalisti izvan Sveučilišta bili su okupljeni oko različitih časopisa i listova (poput zagrebačkog mjesečnika *Hrvatska smotra*), ali i udruga od kojih je

²¹ Zdenko Radelić. *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950.* Hrvatski institut za povijest, Zagreb 1996. str. 22.

²² Jareb 2007. str. 456.

²³ Jareb 2007. str. 458.

²⁴ Jareb 2007. str. 470.

najpoznatija Matica Hrvatska.²⁵ Matica je postala središtem oko kojeg su se okupljali intelektualci nacionalističke orijentacije. U radu Matice tih godina posebno se isticao njezin predsjednik Filip Lukas. On je u mnogobrojnim radovima i javnim nastupima zagovarao ideju hrvatskog nacionalizma.²⁶ Dosljedno je zastupao svoja stajališta te je na tim načelima vodio i Maticu. Zbog toga ga se često nakon Drugog svjetskog rata prikazivalo ustašom. Činjenica je da je nekim ustašama omogućeno da djeluju u Matici i objavljuju svoje radove tridesetih godina. Na korist Matici nije išla ni činjenica da je tadašnja ustaška promidžba nastojala izjednačiti s ustaštvom sve što je imalo veze s hrvatskim domoljubljem.²⁷ No ipak Lukasova stajališta su u mnogo čemu odstupala od ratne ustaške politike i promidžbe. Tako i tijekom NDH nije se libio kritizirati neke aspekte karakteristične za ustaše. Svi ovi primjeri pokazuju kako su ustaše djelovale kroz razna glasila, udruge i poznanstva kako bi proširile svoje ideje. No ipak nijedno od ovih društava se nije pretvorilo u potpune ustaške organizacije te se njihovo djelovanje i dalje u mnogočemu razlikovalo od ilegalne ustaške organizacije. Gdje u svemu ovome spadaju odabrani pojedinci kojima se bavi ovaj rad? Kako bi se što bolje razumjela ova problematika, predratno djelovanje ovih pojedinaca treba gledati kroz razne utjecajne aspekte (poput osobnih veza i poznanstava te veza sa inozemnim ustašama, rada u raznim udrugama, glasilima, u organizacijama HSS-a, kroz odsluživanje robije i slično) koji su pridonijeli političkim odlukama tih pojedinaca u tome razdoblju.

Josip Berković

Josip Berković rođen je 18. ožujka 1885. godine u Starigradu na otoku Hvaru u težačkoj obitelji²⁸. Završio je medicinski fakultet, a specijalizirao je ftizeologiju (epidemiologiju). Nakon studija godinama radi u Dispanzeru za grudne bolesti u Splitu. Bio je jedan od prvih splitskih ftizeologa i velik borac protiv tuberkuloze, tada vrlo raširene i opasne bolesti. Slovio je kao ugledan liječnik i human čovjek. Iako je mnogo pridonio svojoj struci, smatrao je da hrvatskome narodu može pomoći i na druge načine. Stoga se uključio u rad Hrvatske seljačke stranke. Njegova pojava na ondašnjoj splitskoj političkoj sceni bila je značajna jer je Berković tada bio jedan od rijetkih splitskih liječnika koji nisu bili jugoslavenski opredijeljeni. Tijekom prve polovice 1920-tih godina se uključio u rad HSS-a u Splitu. Njegov politički rad i angažman u splitskom ogranku HSS-a tih godina u stalnom je

²⁵ Jareb 2007. str. 495.

²⁶ Višeslav Aralica. *Matica Hrvatska u Nezavisnoj državi Hrvatskoj*. Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2010. str. 109.

²⁷ Jareb 2007. str. 497.

²⁸ Ur. Slaven Ravlić, Trpimir Macan i Darko Stuparić. *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945*. Minerva, Zagreb 1997. str. 35.

usponu tako da je već na općinskim izborima 1926. godine bio HSS-ovim kandidatom. Završetkom izbora Berković uspijeva ući u sastav gradskog vijeća grada Splita zajedno sa šestoricom zastupnika iz Hrvatske seljačke stranke. Taj uspjeh ponavlja i na idućim izborima 18. studenog 1928. godine. kada je bio opet izabran, skupa sa još devetoricom kandidata iz redova HSS-a²⁹.

Vrhunac svoje međuratne političke karijere Josip Berković doživljava 25. studenog 1928. godine kada je izabran za načelnika, odnosno gradonačelnika grada Splita. No ovo imenovanje vlastima u Beogradu nije odgovaralo vjerojatno jer su se bojali učvršćenja općinske vlasti u rukama HSS-ovaca. Zakonom o izmjeni *Zakona o opštinama i oblasnim samoupravama*, koji je nastupio istovremeno s proglašenjem diktature kralja Aleksandra 6. siječnja 1929. godine, ovo općinsko zastupništvo je bilo raspušteno. Berkovićevo mjesto načelnika preuzima Jakša Račić, također liječnik po zanimanju s Hvara, koji je uživao povjerenje u Beogradu te je ostao na toj funkciji sve do lipnja 1933. godine. Početkom diktature Berković se, kao i većina oporbenih političara, povlači sa političke scene te se vraća liječničkomu radu. Popuštanjem diktature vraća se u politički život³⁰. Vlastima se još jednom oštro zamjerio, održavši govor koji nije bio previđen po protokolu na pokopu don Frane Bulića, uglednog arheologa, povjesničara i konzervatora. Taj govor nije bio po volji državnoga vrha te Berković dobiva kaznu kratkotrajnog pritvora. 1935. i 1938. godine bio je na listi HSS-a za kotar Hvar i Korčulu³¹.

U izjavi danoj 1948. godine dobar prijatelj Josipa Berkovića Blašković (ime ne piše u izvoru) govori za Berkovića kako je on tridesetih godina jedan od najpopularnijih poslanika HSS-a u Dalmaciji. Tome je pridonijelo to što je Berković bio poznat kao human čovjek te je često liječio siromašne ljude besplatno³². Blašković spominje da je Berković vječno imao novčanih neprilika, pa čak i u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske, što potvrđuje i Vladimir Košak u svojoj izjavi o strukturi Hrvatske seljačke stranke³³. Iako je Berkovića narod volio, kod vodstva HSS-a u Zagrebu nije dobro stajao, prvenstveno zbog političkog rivaliteta s Paškom Kaliternom krajem tridesetih godina 20. stoljeća. Paško Kaliterna je bio splitski političar i novinar koji se u svojoj mladosti upoznao sa Radićevim idejama te stupio u redove HSS-a. On i Berković su godinama uspješno surađivali, a vrhunac suradnje je bilo pokretanje splitskog dnevnog lista *Hrvatski glasnik*, glasila Hrvatske seljačke stranke. Iako su bili dugo

²⁹ HDA1561 - RSUP SDS SRH 013.1.1 Podaci za Berković Josipa, potpredsjednik ustaškog Sabora i opunomoćeni ministar NDH u Bratislavi, str 1.

³⁰ SDS 013.1.1 str 2.

³¹ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 35.

³² SDS 013.1.1 str. 9.

³³ HDA1561 – RSUP SDS SRH 010.7 Izvadak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a

vremena suradnici, njih dvojica su s vremenom imali sve više neslaganja. Blašković govori kako je Kaliterna bio jako odan i discipliniran, no dosta primitivan i nedorastao za vodstvo HSS-a u Splitu te da je znao nastupati dosta diktatorski što mu je donijelo mnoge neprijatelje. Josip Berković je pak bio čista suprotnost. Za njega je svaki čovjek imao pravo na svoje mišljenje što je pokazivao i u razgovorima gdje je bio dosta otvoren prema dijalogu i raspravi. To mu je donijelo mnogo prijatelja, ali mu je i smetalo zbog toga što u političkim pitanjima nikad nije mogao pokazati odlučno stanovište pa se tako zamjerio nekim ljudima u stranci. Tako je u očima zrelijih političara on bio dobar i karitativan čovjek više nego sposoban političar. Falilo mu je odlučnosti te je često pitanja rješavao popuštanjem sa svoje strane³⁴. Možda je upravo to loše postupanje od strane vodstva HSS-a i naklonost prema Pašku Kaliterni nagnalo Josipa Berkovića da promijeni stajališta prema političkoj borbi za hrvatsku slobodu i polagano prijeđe u ustaški pokret.

Stjepan Hefer

Stjepan Hefer rođen je u Čepinu 18. kolovoza 1897. godine. Poslije završetka osnovne škole pohađa gimnaziju u Osijeku. Nakon toga odlazi u Zagreb gdje upisuje studij prava³⁵. Na pravnome fakultetu diplomira te potom i doktorira 1920. godine. Po povratku u Osijek odmah se zapošljava u odvjetničkom uredu Franje Papratovića. Papratović je bio jedan od najpoznatijih odvjetnika u osječkom kraju, a jedno vrijeme je bio i potpredsjednik hrvatskoga Sabora. Poznat je i po tome što je osnovao osječki dnevnik *Hrvatski list* 1921. godine uz Milana Čačinovića i Vjekoslava Hengla, tadašnjeg gradonačelnika Osijeka. Bio je predstavnik Hrvatske zajednice, a kasnije i Hrvatske federalističke seljačke stranke³⁶. Stjepan Hefer radi kod Franje Papratovića sve do 1924. godine kada odlučuje otvoriti svoj vlastiti odvjetnički ured u Osijeku. Istovremeno se Hefer počinje baviti raznim kulturnim pitanjima te aktivno sudjeluje u radu hrvatskih kulturnih saveza³⁷.

Otvaranjem svoje kancelarije počinje njegova politička djelatnost. Tijekom dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća jugoslavenska policija neprestano motri Hefera te on biva navodno izložen brojnim progonima od strane vlasti. Razlog tomu može pridonijeti činjenica da je Hefer često kao odvjetnik u političkim procesima kod Suda za zaštitu države u Beogradu branio optužene Hrvate, prvenstveno kod postupaka koji su uključivali područja Srijemske

³⁴ SDS 013.1.1 str. 9.

³⁵ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 153.

³⁶ Matija Kovačič. *Od Radića do Pavelića. Hrvatska u borbi za svoju samostalnost: uspomene jednog novinara*. Knjižnica Hrvatske revije, Barcelona 1970. str. 16.

³⁷ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 154.

Mitrovica, Osijek i Bjelovara³⁸. U izvještaju iz Osijeka datiranog 11. kolovoza 1942. godine pored ostalog kaže se kako je Hefer imao udjela u Našičkoj aferi za vrijeme Jugoslavije kao branitelj kasnijeg ustaškog ministra dr. Nikole Nikića³⁹. Uz to priključuje se i Hrvatskoj seljačkoj stranci, čiju listu zastupa na izborima 1935. i 1938. godine za kotar Valpovo. U to vrijeme sve češće ulazi u sukobe sa vlastima te ga država čak šest puta optužuje za veleizdaju (nije poznato zašto)⁴⁰. 1935. godine Hefer postaje suvlasnik Građanske tiskare u Osijeku, gdje se uz ostalo tiska i već spomenuti *Hrvatski list* koji će svojim pisanjem biti sve bliže HSS-u, pogotovo u vremenu nakon osnivanja Banovine Hrvatske. Matija Kovačić u svojim memoarima opisuje Hefera kao najistaknutijeg predstavnika HSS-a u Osijeku, prvenstveno zbog njegova neumornog rada⁴¹. No govori da iako Hefer nije pripadao desnome krilu stranke, više centru (i kao veliki protivnik komunizma), nikad nije bio simpatičan Mačeku i ostalim prvacima stranke. Vladimir Košak u svome elaboratu o strukturi HSS-a potvrđuje Heferove radne sposobnosti govoreći kako je ambiciozan, agiln i spretn na političkome i odvjetničkome polju, no ističe da je Stjepan Hefer „nesumljive desničarske orijentacije“⁴², što kontrira ranije navedenu Kovačićevu zabilješku.

Vladimir Košak

Rođen u Velikoj Gorici 25. srpnja 1908. godine⁴³. Otac Vladimir, majka Ljuba (rođena Janeković). Otac mu je tada u Velikoj Gorici kotarski sudac, no nekoliko mjeseci nakon rođenja Vladimira njegov otac je premješten Sudbenom stolu u Zagrebu pa se tako i cijela obitelj premjestila u Zagreb. Odgojen u siromašnim okolnostima činovničke obitelji koje su još bile otežane dugotrajnom bolesti njegova oca koji je preminuo 1929. godine⁴⁴. Osnovnu i srednju školu završio je u Zagrebu gdje je maturirao 1926. godine. Nakon mature upisao je paralelni studij prava na Pravnome fakultetu i ekonomije na EKVŠ u Zagrebu. Nakon nekoliko položenih državnih ispita Košak odlučuje nastaviti studiranje na inozemnom sveučilištu jer nije bio zadovoljan uvjetima na EKVŠ-u. Zbog oskudnih materijalnih sredstava i mnogobrojnih neuspjelih pokušaja dobivanja državne stipendije odlučuje upisati fakultet u inozemstvu, ali se vraćati u zemlju kako bi radio i natrag kako bi položio ispite. Tako 1928. godine prvo odlazi u Zurich, no uvidjevši da njegov plan tamo neće biti ostvariv (zato što bi

³⁸ HDA1561 – RSUP SDS SRH 013.1.2. Biografije – Hefer Stjepan, str. 55.

³⁹ SDS 013.1.2. str. 56.

⁴⁰ SDS 013.1.2. str. 58.

⁴¹ Matija Kovačić 1970. str. 16.

⁴² SDS 010.7

⁴³ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 199.

⁴⁴ HDA1561 – RSUP SDS SRH 013.0.49 Dosje Vladimira Košaka str. 157

trebao tamo stalno boraviti), odlazi u Frankfurt na Majni i tamo upisuje ekonomski fakultet. Diplomirao je krajem studenog 1930. godine i vrativši se u Zagreb nastavio je studij prava na Pravnome fakultetu te diplomirao 1933. godine, a samo godinu dana kasnije je postao doktor prava⁴⁵. Kao student uopće nije sudjelovao u političkom životu. Jedino se tokom prvog semestra u jesen 1926. upisao u studentsku organizaciju HSS-a, ali članstvo nikad nije obnovio. Njegovo slobodno vrijeme bilo je posvećeno sportu, prvenstveno atletici, nogometu i tenisu. Bio je član HAŠK-a i kasnije ASK-a, a glavni teniski partner mu je bio Franjo Schaffer s kojim je 1928. godine u igri parova osvojio akademsko prvenstvo države. Schaffer je nadalje napustio studij i potpuno se posvetio sportu, a Košak je učinio upravo suprotno. Za vrijeme boravka u Frankfurtu Košak kaže da se uopće nije družio s Nijemcima već samo sa „nekoliko studenata s ovih prostora“⁴⁶.

Oženio se s Đurđom Katušić 1934. godine i u to vrijeme je njegova najveća želja bila da položi i svoj drugi doktorat, onaj ekonomski te je oputovao nakon ženidbe uz financijsku pomoć tasta u Frankfurt da na sebi poznatom sveučilištu završi svoje planove. Boraveći preko studentskih praznika u Zagrebu u proljeće 1935. bio je upoznat sa dr. Šimom Debelićem. Debelić je naime bio muž Vlaste Lorković, sestre Mladena Lorkovića koji se u to vrijeme nalazio u emigraciji u Berlinu. Saznavši da Košak kroz koji dan putuje u Njemačku, Debelić ga je zamolio da odnese jedan paket hrane za Lorkovića na što je ovaj pristao. Iz Frankfurta je poštom poslao paket u Berlin te mu se Mladen oduljim pismom zahvalio i tako je krenulo poznanstvo između njih dvojice. Ono se produbilo kada je Lorkovićeve majka zamolila Košaka, prilikom boravka u Zagrebu, da riješi neke ljubavne probleme oko žene s kojom se Mladen tada viđao. Tako je Košak u jesen 1935. godine na 2 dana oputovao u Berlin i od tada su njih dvojica veliki prijatelji. Tako je nekoliko puta i Lorković išao u Frankfurt u posjet Košaku. Krajem lipnja 1936. godine tijekom jednog takvog posjeta Mladen je, kako Košak kaže, uspio isforsirati njegovu ustašku zakletvu. Njegovo tadašnje političko raspoloženje bilo kao i u većine Hrvata: „pod uplivom beogradske diktature i politike velikosrpskih hegemonista“⁴⁷. Bio je pod velikim dojmom ubojstva Stjepana Radića i ostalih, niza progona i nepravdi koje je i sam osjetio na koži. Tu se misli na incident od 25. studenog.1933 kada je tokom studija na pravu navečer zajedno sa još sedmoricom Hrvata bio premlaćen od strane J.A.Č. studenata i policije, iako nijedan od njih nije bio politički interesantan. Košak (iako je bio ekonomist) govori kako je mislio da se prije rješavanja bilo kakvih ekonomskih i

⁴⁵ SDS 013.0.49 str 158.

⁴⁶ SDS 013.0.49 str.160.

⁴⁷ SDS 013.0.49 str. 161.

socijalnih pitanja trebalo riješiti tzv. *hrvatsko pitanje*. Prema tadašnjim Lorkovićevim izlaganjima ustaški plan je jedini bio jasan glede rješenja tog pitanja, što je Košak potvrdio, ali ističe da i HSS u to vrijeme ima isti cilj kao i ustaše. Jedina veća razlika između njih je ta što HSS-u fali odlučnosti. Košakov doticaj s HSS-om proizlazi još iz dječaćkih dana kada je u stanu svog ujaka Antuna Jenekovića kroz 1923./1926. godine viđao sve tadašnje prvake seljačke stranke poput Pernara, Torbara, Mačeka, Pavla Radića i dr. Vidjevši njihovu isfrustriranost Košak se zakleo da se nikad neće baviti politikom. S druge pak strane od ustaša još nikog nije susreo sve do Lorkovića⁴⁸. Kako su bili dobri prijatelji ne može se otkloniti kakav je velik utjecaj Lorković, poznat po svojim razlaganjima, imao na Košaka.

Ustašku zakletvu Košak je položio 1. srpnja 1936. godine. Zakletvu je položio nakon Lorkovićevog najintenzivnijeg nagovaranja, na njegove ruke i u četiri oka bez ikakve formalnosti. Napominje da je zakletvu položio u stanju „živčane egzaltacije“ budući da je večer prije imao usmeni doktorski ispit te nije bio ni pravo svjestan samog čina jer je bio u ispitnoj psihozi te mu je glava bila zaokupljena drugim i važnijim stvarima. Ta tako položena zakletva ostala je do početka lipnja 1941. godine apsolutnom tajnom. Košak ju nije povjerio nikome, čak ni vlastitoj ženi, a ni Lorković nije informirao nikoga iz ustaškog pokreta tako da ni sam Pavelić za nju nije znao. Informacije o Košakovoju zakletvi objavljeni su tek u lipnju 1941. godine u dnevnim novinama prilikom njegova imenovanja ministrom financija i to na nagovaranje Lorkovića kako bi se time donekle dokazalo ustaškim krugovima da se Košaku može vjerovati⁴⁹.

Košak je doktorirao 1936. godine na temi „Die Bankmässiege Finanzierung der jugoslawischen Industrie“ (O bankovnom financiranju jugoslavenske industrije). Po povratku u Zagreb upoznao je dr. Rudolfa Bičanića i od tada datira njegova vrlo intenzivna suradnju u Gospodarskoj slozi. Najviše je radio na pitanjima seljačkog kredita – seljačkog zaduženja i razduženja. Izrađivao je pismene upute za seljake u vezi s tada objavljenom Uredbom o likvidaciji zemljoradničkih dugova, pisao je članke i držao predavanja te bio glavnim referentom Sloge za ta i sva ostala kreditna i financijska pitanja. Radio je i na mljekarskoj akreditaciji, pri podizanju cijena mlijeka i mliječnih proizvoda, organiziranju štrajkova proizvođača, izrađujući pravila mljekarskih zadruga itd. Čak je i s Bičanićem sabirao i diskutirao materijal za njegovu knjigu *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*. Za sav rad u Gospodarskoj slozi Košak tvrdi da nije primio nikakav honorar, a taj posao je radio punim

⁴⁸ SDS 013.0.49 str. 157.

⁴⁹ SDS 013.0.49 str. 159.

srcem jer je u potpunosti odgovarao njegovima tadašnjim političkim i ekonomskim nazorima.⁵⁰

U proljeće 1937. godine Košak dobiva mjesto dnevničara u tada otvorenoj podružnici Privilegovane agrarne banke u Zagrebu, gdje je ubrzo postao zamjenikom šefa odjeljenja za likvidaciju zemljoradničkih dugova. Krajem godine dobiva ponudu od strane predsjednika Trgovačko- industrijske komore u Osijeku Bernarda Krešića za položaj generalnog sekretara osječke komore. No u siječnju 1938. godine, prije nego što je krenuo za Osijek, Nikola Kostrenčić, generalni direktor Jugoslavenske banke mu je rekao da već duže vrijeme prati njegov rad te mu je ponudio položaj u Jugobanki s početnom plaćom vicedirektora, što je Košak odmah prihvatio⁵¹.

U proljeće 1939. godine, kada je mirovinsko osiguranje privatnih namještenika prošireno na čitavu državu te su utemeljeni mirovinski (penzioni) zavodi u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu, Košak biva imenovan, na prijedlog HSS-a, financijskim ekspertom u upravnom odboru zagrebačkog Penzionog zavoda te postaje njegovim potpredsjednikom (u to vrijeme i dalje ima svoj položaj u Jugobanci). Nakon osnivanja Banovine Hrvatske ban Šubašić ga početkom listopada 1939. imenuje predsjednikom istoga zavoda. Košak sam kaže da ga je Šubašić često štutio i održavao na toj poziciji⁵². Već i prije, a naročito tokom 1940. godine pod razvojem ratnih događanja u Europi kapital u jugoslavenskim industrijama postaje nestabilan te Nijemci i Talijani s relativno malim iznosima deviza počinju kupovati različita poduzeća u zemlji. Da bi se to spriječilo osnovan je POHIT. On se trebao suprotstaviti nadiranju njemačkog kapitala te intervencijama onemogućiti Nijemcima i Talijanima preuzimanje domaće industrije, ali i provesti plansku industrijalizaciju zemlje. Kao generalni direktor i predsjednik POHIT-a bio je postavljen Košak kroz posredovanje bana Šubašića, na čiju izrazitu želju je Košak i do daljnjega bio predsjednik Penzionog zavoda jer nisu mogli naći odgovarajuću zamjenu za njega⁵³.

Kroz čitavo vrijeme od 1935. godine Košak razvija i svoj znanstveno-publicistički rad kao pisac stručnih rasprava, izdavač i član odbora zagrebačkog mjesečnika *Ekonomist*. Bio je također potpredsjednik Društva ekonomista u Zagrebu te član odbora Saveza ekonomista u Beogradu.⁵⁴

⁵⁰ SDS 013.0.49 str. 161.

⁵¹ SDS 013.0.49 str. 162.

⁵² SDS 013.0.49 str. 163.

⁵³ SDS 013.0.49 str. 164.

⁵⁴ SDS 013.0.49 str. 165.

Zvonimir Kovačević

Sin Stjepana i Katarine (rođene Obradović), rođen 8. rujna 1890. godine u Lovincu, kotar Gračac.⁵⁵ Završio je osnovnu školu u Iloku i Mostaru gdje mu je u to vrijeme otac radio kao učitelj trgovačke škole na prijelazu stoljeća. Prvo je krenuo u gimnaziju, a zatim u trgovačku školu u Bihaću koju je završio 1906. godine. Te iste godine stupa u oficirsku školu austrougarske vojske u Karlovcu koju je završio 1910. godine. Do 1914. godine nalazio se na dužnosti u Sarajevu, a za vrijeme Prvog svjetskog rata bio je na bojištima u Srbiji i Italiji. Nakon rata preuzet je u jugoslavensku vojsku u činu kapetana druge klase i ostaje u vojsci sve do 1923. godine. Tada daje ostavku prvenstveno zbog zdravlja. Nakon toga pomaže ocu na izradi i prodaji drvenih sanduka u Celju. Onda ga na preporuku ministra Ivice Kovačevića postavljaju na poziciju višeg nadzornika policijske straže u Zagrebu⁵⁶. Dužnost obavlja sve do 1931. godine kada je umirovljen zbog zdravstvenih razloga. Ponovo nastavlja posao izrade i prodaje drvenih sanduka, zajedno sa majkom i sestrom koje su nastavile posao nakon očeve smrti. Taj obiteljski posao radili su u Celju sve do 1928. kada odlaze u Zagreb pa im se tamo Zvonimir pridružuje. U Celju je upoznao i svoju ženu s kojom se vjenčao tek 1941. godine, a s njome je imao jedno izvanbračno dijete⁵⁷.

U političkom uvjerenju Kovačević sam kaže da se uvijek vidio kao pripadnikom HSS-a i ponosnim nacionalistom. Na prvim izborima u Kraljevini SHS glasovao je u Celju za Stjepana Radića, a na izborima 1935. godine bio je kandidat za narodnog zastupnika na Mačekovoj listi za kotar Radovnica u Sloveniji, a zamjenik mu je bio Kruno Batušić (također pripadnik HSS-a prije rata koji je kasnije pristupio ustaškom pokretu). Za kandidata ga je predložio Žiga Šol, narodni zastupnik za grad Osijek i advokat iz Zagreba. On je imao zadatak od strane HSS-a da postavi kandidata za Sloveniju⁵⁸. Prigodom tih izbora Kovačević je dobio svega 6 glasova, pošto je to bio Korašćev izborni kotar za kojega je većina i glasala na tim izborima. Još prije izbora Kovačević je znao dolaziti u Mačekovu kancelariju jer je često bio u Mačekovoj pratnji radi osiguranja tijekom Mačekovim šetnji gradom. Tu je funkciju obavljao više puta kad god bi ga pozvao Kruno Batušić koji je vršio dužnost Mačekova čuvara⁵⁹.

Kovačević je poznao Slavka Kvaternika još od 1920. godine jer je u Celju Kvaternik posjedovao imanje. To se poznanstvo održalo sve do Kovačevićeva dolaska u Zagreb kada

⁵⁵ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 201.

⁵⁶ HDA1561 – RSUP SDS SRH 010.8 Hrvatska zaštita – saslušanje i presuda Zvonimiru Kovačeviću. str. 11.

⁵⁷ SDS 010.8 str. 12

⁵⁸ SDS 010.8 str. 13.

⁵⁹ SDS 010.8 str. 14.

poblje upoznaje njega i njegova politička stajališta. Dugo je poznao i Sabljaka koji je poput Kvaternika bio otvoreni ustaša. Sabljak, kako je radio kao trgovački namještenik, često je putovao u Italiju poslom i tamo održavao vezu s Pavelićem. Prilikom boravka u zemlji znao je pričati Kovačeviću o Paveliću, Mussoliniju, o naoružanim ustašama u Italiji što pokazuje da je imao povjerenja u njega. I Kvaternik je imao povjerenja u Kovačevića pošto jer Zvonimir bio član odbora Hrvatskog radiše za vrijeme kada je Kvaternik bio ravnatelj te zadruge. Često su se održavali sastanci unutar te zadruge gdje je Kvaternik otvoreno isticao ustaštvo te prezentirao njihovo glasilu. Kovačević je bio član odbora Hrvatskog radiše sve do 1937. godine. Maček je znao da Kovačević prisustvuje takvim sastancima, ali, prema Kovačevićevu iskazu, mu on to nikada nije predbacio. Kovačević je očito poštivao i Mačeka i Kvaternika u to doba, iako su njih dvojica tada bili u lošim odnosima. Sve što je saznao u razgovorima sa Kvaternikom ili Sabljakom, Kovačević je redovito pričao Mačeku ili još redovitije Đuri Kenfelji što u tome trenutku pokazuje njegovu odanost vodstvu HSS-a.⁶⁰

U svibnju 1938. godine pozvao ga je Đuro Kemfelja u svoj ured te mu je predložio da postane zapovjednik tada još neosnovane Građanske zaštite i da pomogne u reorganiziranju postojeće Seljačke zaštite u kotarevima sv. Ivan Zelina, Samobor i Zagreb. Kemfelja je bio vrhovni zapovjednik Zaštite sve do sredine 1940. godine kada zapovjedništvo izravno preuzima Maček i tako ostaje sve do osnutka NDH⁶¹. Maček je htio Kovačevića jer je tražio da zaštita bude poput neke više policijske organizacije koja treba potpomognuti održavanju reda i mira na selu i u gradovima te spriječiti nasilno djelovanje drugih organizacija u vidu izazivanja nereda. Za to bi ona trebala biti vojnički organizirana, a uzevši u obzir bivše iskustvo Kovačevića u vojsci, on je bio odličan kandidat za taj položaj zapovjednika. Kovačević izjavljuje da ga je Maček sigurno postavio i zato jer ga je poznao kao čovjeka koji je spreman izvršiti sve što mu se postavi⁶². No Slavko Kvaternik tijekom ispitivanja provedenog nakon njegova uhićenja i izručenja Jugoslaviji izjavljuje da je Maček njega pitao za savjet oko uzimanja Zvonimira Kovačevića, što Kovačević sam navodi da ne zna ništa o tome.⁶³

Tokom rada u Hrvatskoj seljačkoj stranci Kovačević je išao i na njihove skupštine. Prvi puta je bio na skupštini u Ivanić gradu gdje je išao zajedno sa Slavkom Findrikom. To je bio njegov prvi nastup na političkome sastanku gdje je on sam održao vrlo kratki govor od

⁶⁰ SDS 010.8 str. 15.

⁶¹ Željko Karaula. *Mačekova vojska. Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji*. Despot Infinitus, Zagreb 2015. str. 153.

⁶² SDS 010.8 str. 17.

⁶³ SDS 010.8 str. 18.

nekoliko riječi te pozdravio prisutne. Sa Findrikom je išao i po ostalim mjestima poput Vrbova i Bjelovara sve do 1938. godine kada postaje zapovjednik Zaštite pa nastavlja odlaziti samostalno⁶⁴. Unutar djelovanja Zaštite Kovačević je bio i predavač na nekoliko tečajeva za niže zapovjednike koji su bili održavani krajem 1939. i početkom 1940. godine.⁶⁵

Matija Kovačić

Rođen 1. rujna 1901. godine u Ljubljani (roditelji Ivan i Katarina)⁶⁶. Završio je srednju školu u Požegi. U svojim memoarima⁶⁷ govori kako je još od 1916. godine bio pristaša Hrvatske seljačke stranke.⁶⁸ 1919. godine upisuje Pravni fakultet u Zagrebu te pristupa u već postojeće studentske organizacije HRSS-a: „Matija Gubec“ i HRSS. Prvoj je na čelu bio Rudolf Herceg, kasniji osnivač Seljačke sloge, a drugoj Josip Košutić, bratić Augusta i Stjepana Košutića. Tijekom studija bio je svjedokom čestih borbi između hrvatskih i jugoslavenski orijentiranih studenata na Sveučilištu. 1923. godine Kovačić postaje predsjednikom kluba HRSS-a. Zbog političkog zaokreta 1925. godine kada Stjepan Radić priznaje Vidovdanski ustav i počinje suradnju sa Srbijom, Kovačić i dio studenata to ne prihvaća i osniva sveučilišni klub Hrvatska Mladica na čelu sa Milom Starčevićem. Izdavali su časopis istog imena.⁶⁹ Kao i svi drugi klubovi i ovaj je bio zabranjen tijekom Šestosiječanjske diktature.

Za vrijeme izbora 1925. godine Kovačić je imao za zadatak predati izbornu listu u Bihaću, a iste godine postaje urednik stranačkog dnevnika HFSS-a. Stjepana Radića smatra herojskim braniteljem prava i slobode hrvatskog naroda. Za njega Radić dovršuje hrvatsko duhovno jedinstvo i iza sebe ostavlja politički organiziran narod stvorivši osnovne preduvjete za uspješnu borbu za slobodu. Osobno je poznao Mačeka. O njemu iznosi negativno mišljenje. Mačeka opisuje kao osrednjeg pravnika, skromnog govornika koji je po naravi neodlučan i nema potrebne inicijative kako bi naslijedio Radića⁷⁰. Sud o Mačekovoj politici iskreno je više puta iznio Stjepanu Heferu sa kojim je često surađivao tridesetih godina 20. stoljeća.

Nakon smrti kralja Aleksandra Jeftićeva vlada je obećala raspisati izbore, ali nije se znalo hoće li i Hrvati moći pristupiti te se već potajice krenulo sa održavanjima političkih

⁶⁴ SDS 010.8 str. 21

⁶⁵ SDS 010.8 str. 25.

⁶⁶ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 201.

⁶⁷ Većina podataka iznesena o Matiji Kovačiću u ovome radu baziraju se na temelju njegovih osobnih memoara, tako da to treba uzeti u obzir tijekom čitanja njegovih svjedočanstava

⁶⁸ Kovačić 1970. str. 21.

⁶⁹ Kovačić 1970. str. 45

⁷⁰ Kovačić 1970. str. 70.

sastanaka. Jedan takav su održali Matija Kovačić i Stjepan Hefer u selu Vladislavci 1934. godine. Dvorana je bila prepuna, a Kovačić je bio prvi govornik. Počeo je riječima: „Draga hrvatska braćo. Došli smo da se s vama porazgovorimo gledom na predstojne izbore. Mislim da nije potrebno, da vam govorim politički. Mi Hrvati, čim se samo pogledamo, znamo što hoćemo, jer svi jednako mislimo i osjećamo.“⁷¹ Prema Kovačiću, to je bilo dovoljno da se prisutni oduševе. Isto tako ni Hefer nije morao održati dugi govor iza njega. Kao urednik *Hrvatskog lista*, Kovačić je bio respektiran od strane hrvatskih seljaka te često pozivan da boravi u njihovim selima i osjeti raspoloženje naroda koje je bilo nabijeno domoljubljem. Kroz svoj novinarski rad Kovačić je često putovao i u inozemstvo, pa se tako na dan *Anchlussa* našao u Rimu gdje je izvještavao za *Hrvatski list* o raspoloženju Talijana o potezima Hitlerove Njemačke u Europi⁷². Kao izaslanik *Hrvatskog lista* bio je i u Šapcu na sastanku srpskih opozicijskih stranaka (Demokratske, Srpske zemljoradničke i dio Radikalne) koji su predložile zajedničku listu Mačeku. Taj se sastanak odvio nakon skupa u Beogradu 1938. godine na kojem se htjela srušiti vlada Milana Stojadinovića. Kovačić je bio i u Beogradu onih dana kada se raspravljalo o sporazumu Cvetković-Maček. Tada je pričao sa Džaferom Kulenovićem, vođom hrvatskih muslimana (koji mu je kasnije priznao da je već tada bio član ustaškog pokreta, samo Kovačić to nije znao) koji se žalio kako Maček misli podijeliti Bosnu sa Srbijom⁷³. Još tokom pregovora posjetio je i Sofiju. Tamo je došao u kontakt sa glavnim urednicima raznih novina, prvenstveno bugarskih nacionalističkih listova poput *Zore*. Bio je i 1936. godine na Olimpijadi kao novinar, susreo se tamo s Brankom Jelićem, ustašom koji je živio u Njemačkoj i koji mu se požalio kako ga policija konstanto prati, jer tada Hitler i nacisti nisu gajili simpatije prema ustašama jer su vjerovali mirnom svrstavanju Jugoslavije u svoju sferu.

Stjepan Hefer i Kovačić su bili u Bratislavi na proglašenju slovačke države. Išli su iz Osijeka ujutro vlakom i stigli u Budimpeštu poslijepodne 11. ožujka 1939. godine. Tamo su se susreli sa dr. Budom Laszlom, ravnateljem novinske agencije „Dunaposta“ na koju je bio preplaćen i *Hrvatski list*. Upravo je preko te agencije *Hrvatski list* bio u vezi sa hrvatskom emigracijom još od vremena Diktature. Njih dvojica su nastavili do Bratislave, gdje su se pridružili slavljju i čak bili primljeni od strane Jozefa Tise i drugih visokih slovačkih dužnosnika koji su poželjeli hrvatskom narodu istu stvar u skoroj budućnosti. U povratku su

⁷¹ Kovačić 1970. str. 81.

⁷² Kovačić 1970. str. 85.

⁷³ Kovačić 1970. str. 88.

ponovo stali u Budimpešti gdje su posjetili Marka Došena, Mladena Lorkovića i Andriju Artukovića.⁷⁴

Dugo je surađivao s Mladenom Lorkovićem. Postali su dobri prijatelji tokom 1929. godine kada je Lorković dva mjeseca (kolovoz i rujan) boravio poslom u Osijeku kod Kovačića. U studenom 1929. godine policija je provalila u Kovačićev stan i privela ga. Odveli su ga u Zagreb gdje je bio 6 dana u ćeliji s Mijom Bzikom (sa kojim će kasnije tijekom NDH često dolaziti u sukobe oko reorganizacije novinstva) i još dvojicom koji su optuženi da su nabavljali oružje. Sam Kovačić je uhićen upravo zbog toga što je Lorković bio kod njega pa su vlasti mislili da se u Osijeku organizira nekakva nova teroristička organizacija. Imajući na umu da je to bilo tijekom prve godine diktature jasno je zašto su poduzete takve mjere. Pušten je na slobodu jer nisu imali ništa protiv njega.⁷⁵

Kovačić je uvijek bio nacionalistički nastrojen, a za razloge njegova prelaska u ustaški pokret u svojim memoarima Kovačić kaže: „premda sam tada (početkom 1920-ih) bio pristaša hrvatskog seljačkog pokreta, uvijek sam pokazivao interes za prilike u stranci prava i za njezinog predsjednika Pavelića“⁷⁶.

Lovro Sušić

Rođen 9. kolovoza 1891. godine u Mrkoplju⁷⁷. Pučku školu završio je u rodnome mjestu, a srednju školu u Zagrebu, Osijeku i Senju gdje je položio i „ispit zrelosti“. Već u mladim danima sudjeluje u raznim pravaškim skupinama⁷⁸. Upisuje studij prava u Zagrebu te na sveučilištu razvija svoju političku djelatnost svugdje nastupajući kao beskompromisni hrvatski nacionalni borac koji slijedi nauk Ante Starčevića. Sudjelovao je u Prvome svjetskom ratu. Bio je pričuvni časnik na ruskome i albanskome bojištu kao pripadnik 16. bjelovarske pukovnije, a kasnije 7. bosansko-hercegovačke lovačke bojne. Ranjen je jednom prilikom te je više puta odlikovan⁷⁹. Poslije rata radi godinu dana u sudskoj službi, pa sve do 1923. godine radi kao odvjetnički prevoditelj.

1923. godine otvara svoju odvjetničku pisarnu u Ogulinu. Istupa na svim izborima sa pravašima, uređuje tjednik *Glas Hrvata*, često je branitelj onih Hrvata koji su progonjeni od strane režima u Beogradu⁸⁰. Zbog takvog držanja i on često ulazi u sukobe i neugodnosti,

⁷⁴ Kovačić 1970. str. 93.

⁷⁵ Kovačić 1970. str. 170.

⁷⁶ Kovačić 1970. str. 103.

⁷⁷ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 372.

⁷⁸ HDA1549 - ZIG NDH VI-10 Sušić Lovro str. 531.

⁷⁹ ZIG NDH VI-10 str. 535.

⁸⁰ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 372.

pogotovo sa srpskim krugovima. Kasnije tijekom tridesetih kao odvjetnik branio je i Mačeka te sudionike Velebitskog ustanka. U to vrijeme se uključuje u rad Hrvatske seljačke stranke. 1930. godine je osuđen jer je branio Milu Budaka⁸¹. Pojavio se kao zastupnik HSS-a na izborima 1935. i 1938. godine, no spominje se kako je to bilo sa znanjem i privolom ustaškog pokreta⁸². U njegovom životopisu pisanom tijekom NDH piše kako se ustaštvo razvijalo cijelim njegovim krajem, a Sušić je predvodio to hrvatstvo. Zanimljivo je da se ništa ne spominje o prelasku u redove Hrvatske seljačke stranke. Prilikom sklapanja sporazuma Cvetković-Maček Sušić jasno izražava svoje nezadovoljstvo javnim istupom protiv sporazuma jer smatra kako je jedino rješenje za Hrvatsku i Hrvate vlastita nezavisnost⁸³. Prema izjavi Branka Polaka Sušić tada definitivno odlučuje preći u ustaški pokret te odmah hvata vezu s Pavelićem u emigraciji, šalje mu novac i informacije o zbivanjima u Jugoslaviji⁸⁴. Iz podataka Redarstvene oblasti u Karlovcu (14. siječnja 1942. godine) koje šalje Ravnateljstvu za javni red i sigurnost od djelovanju Mare Bilovića, najaktivnijeg ustaše u Karlovcu prije rata, govori se kako je Bilović kroz 1940. godinu održavao redovite veze sa Milom Budakom i Lovrom Sušićem.⁸⁵ Upravo to pokazuje kako se Sušić već 1940. godine potpuno odvojio od ikakvog rada s HSS-om i priključio ustaškom pokretu.

Janko Tortić

Janko Tortić je rođen u Petrinji 1902. godine gdje je završio pučku školu. Išao je u srednju školu u Zagrebu i Osijeku, a na sveučilište u Zagrebu⁸⁶. Od mladosti počeo se baviti politikom. 1927. godine preuzima vođenje obavještajnog ureda u Glavnom tajništvu Hrvatske seljačke stranke⁸⁷. Tada dolazi u vezu sa mnogim političarima. Istovremeno je i uređivao *Seljački dom* i *Narodni val*. Za vrijeme Šestosiječanjske diktature biva progonjen od strane vlasti, više puta zatvaran te boravi dvije godine u internaciji. Tokom izbora 1935. godine pokušava se kandidirati u Glini, no zbog neslaganja sa stranačkim kolegama povlači se i odlazi u Zagreb te često kao HSS-ovac odlazi u narod. Poslije smrti Jakova Jelašića preuzima uredništvo *Seljačkog doma*.⁸⁸ 1938. godine je izabran na listi HSS-a za kotar Osijek. Bio je

⁸¹ ZIG NDH VI-10 str. 535.

⁸² ZIG NDH VI-10 str. 536.

⁸³ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 372.

⁸⁴ ZIG NDH VI-10 Izjava Branka Polaka o Lovri Sušiću str. 537.

⁸⁵ HDA1549 - ZIG NDH II-34 Izjava Redarstvene oblasti u Karlovcu od 14. siječnja 1942. godine o Mari Biloviću

⁸⁶ HDA1561 – SRUP SDS SRH 013.1.8 Ministarstvo vanjskih poslova – anketa o Janku Tortiću str. 2.

⁸⁷ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 403.

⁸⁸ SDS 010.1.8 str. 2.

glavni tajnik HSS-a sve do povratka Jurja Krnjevića 1939. godine⁸⁹. Nije se slagao s Mačekovom politikom te se krajem tridesetih godina približava ustašama. Sudjeluje aktivno u pripremama za proglašenje NDH. Matija Kovačić govori kako uoči njemačkog bombardiranja Beograda Tortić zajedno s Markom Lamešićem i Mladenom Lorkovićem upućuje brzojav vladi Reicha da se ne protivi uspostavi hrvatske države koja slijedi⁹⁰.

Dragutin Toth

Rođen 1890. godine u Starom Petrovu Selu, kotar Nova Gradiška⁹¹. Roditelji Dragutin i Marija (rođena Kovačević). Studirao je pravo u Beču i Budimpešti i istovremeno pohađao orijentalnu exportnu akademiju. Za to vrijeme intenzivno surađuje s paterom Hlinkom na produbljivanju odnosa hrvatskog i slovačkog naroda⁹². Nakon završetka studija počinje raditi u Ministarstvu financija u Budimpešti. Nakon 1918. godine Toth napušta Budimpeštu i dolazi u Zagreb gdje se stavlja na raspolaganje Hrvatskome narodnom vijeću. Ono ga opet šalje u Budimpeštu gdje ga zatiče revolucija pa se mora ilegalno vratiti preko Drave kroz Međimurje u Zagreb. Zapošljava se u Financijskom ravnateljstvu u Zagrebu te osniva Poštanski čekovni zavod. 1922. godine zbog sudjelovanja u manifestaciji u Šestinama (na Starčevićevu grobu) biva otpušten iz državne službe⁹³. Nakon otkaza radi kod carinskih javnih službi u Zagrebu sve do 1930. kada je uhićen. Osuđen je na 4 godine zatvora zbog veza s ustaškom emigracijom. Svoju robiju je odležao u zatvoru u Srijemskoj Mitrovici i Lepoglavi. 1935. godine Toth biva jednim od osnivača Gospodarske sloge te je stavljen na mjesto prvog predsjednika. Unutar Sloge Toth radi na razvijanju svijesti hrvatske nacionalnosti kod širokih masa i nastoji što više osamostaliti hrvatsku privredu. 1940. godine postaje ravnatelj „Prizada“ - izvozničkog društva.⁹⁴

Jugoslavenska policija je čitavo vrijeme pratila Totha smatrajući ga opasnim pojedincem za državu. Toth je održavao razne sastanke Hrvatske seljačke stranke od 1929. godine nadalje, tj. u vrijeme diktature. Tada su se tiskale i razne brošure i letci o HSS-u za koje je Toth plaćao ljudima da ih okolo distribuiraju. Vlasti su ga pratile i zbog već spomenutih veza sa ustaškom emigracijom. Održavao je vezu sa tramvajskim kontrolorom Ivanom Ljevakovićem koji je imao direktne veze sa Pavelićem u emigraciji.⁹⁵ Iz Tothova

⁸⁹ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 403.

⁹⁰ Kovačić 1970. str. 112.

⁹¹ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 403.

⁹² HDA1561 – RSUP SDS SRH 013.1.2 – Rezime Dragutina Totha (pisan 12. lipnja 1957.) str. 1

⁹³ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 403.

⁹⁴ SDS 013.1.2 Rezime str. 2.

⁹⁵ SDS 013.1.2. Izvadak iz evidencije (2. listopada 1931. godine) str. 1.

predratnog dosjea možemo vidjeti da su ga vlasti optuživale da je na nagovor Mačeka organizirao terorističku grupu (Josip Miklaužić, Vid Horvatić, Milivoj Ivanković i Josip Poropat) koja je 1. studenog 1930. godine otišla u Podsused da unište dio željezničke pruge (i spriječe polazak seljaka iz Zlatara u Šumadiju). Sam Toth je Miklaužiću prilikom sastanka u svojoj garaži dao revolver u slučaju da ih netko napadne. Onda mu je na samoj pruzi pokazao kako da „raskopča“ željezo. Prema dosjeu, ova grupa je bila često organizirana od strane Totha i Antuna Kraljića. Povezuje ga se i sa eksplozijom u Banskoj upravi 3. siječnja 1931. godine. Nedugo nakon toga policijski pretres Tothova stana je otkrio dva revolvera za koje nije imao dozvolu i za koje je rekao da ih je nabavio od nepoznatog dobavljača.⁹⁶ Prijava protiv Totha je podnesena 4. ožujka 1931. godine. Osuđen je na trajanje kazne od 4 godine i gubitak građanskih prava na 5 godina. Pušten je na slobodu 9. veljače 1935. godine

No jugoslavenske vlasti Totha su pratile i dalje. 1936. godine je, prilikom djelovanja u Gospodarskoj slozi, zaposlio Ivana Jelića, bivšeg robijaša koji je odslužio 3 godine zbog protudržavnog terorističkog rada, a sa kojim je Toth zajedno služio robiju. U lipnju 1937. godine obavljen je drugi pretres Tothova stana zbog sumnje da skriva Vladimira Frajtića, još jednog poznanika iz zatvorskih dana, koji je bio osuđen na 19 godine zatvora, ali je uspio pobjeći te je, kako donose razni izvori, uspostavio kontakt sa Tothom. Službene vlasti nisu uspjele pronaći nikakve dokaze o Tothovu pomaganju u skrivanju bjegunca, a sam Toth je na saslušanju javno izrekao da otkad je izašao na slobodu nije stupio u kontakt sa Frajtićem. Toth je bio kažnjen i u prosincu iste godine kada je u Novinarskome domu držao predavanje „Aktualna pitanja Gospodarske Sloge“ kada je uz ostalo rekao slijedeće: „*Kad je vlast u rukama manjine onda ona zaštićuje interese manjine, a u tome stradavaju interesi većine*“ aludirajući pri tome na tadašnji politički poredak.⁹⁷ Kažnjen je sa 1000 dinara novčane kazne i 10 dana zatvora, no kazna je ubrzo smanjena na 300 dinara i 6 dana zatvora u slučaju neplaćanja kazne. Slučaj sa Vladimirom Frajtićem konačno je riješen u lipnju 1938. godine kada je uhićen i prilikom saslušanja je rekao da je uspostavio kontakt s Tothom koji ga je predao upravitelju središnje mljekarske zadruge Gospodarske Sloge Ivanu Derežiću. Derežić je primio Frajtića u svoj stan i zbrinuo ga je, a Toth mu je davao novac. Vlast u Beogradu ipak nije osudila Totha smatrajući da nema konkretnih razloga da nastave voditi postupak protiv njega⁹⁸. Tijekom 1940. godine, za vrijeme postojanja Banovine Hrvatske, postaje ravnatelj

⁹⁶ SDS 013.1.2. Izvadak iz evidencije str. 3.

⁹⁷ SDS 013.1.2. Izvadak iz evidencije str. 4.

⁹⁸ SDS 013.1.2. Izvadak iz evidencije str. 5.

Prizada, povlaštenog izvoznickog društva⁹⁹. Na toj poziciji ostaje sve do uspostave Nezavisne Države Hrvatske.

⁹⁹ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 404.

Ustaški pokret privlači „desno krilo“ HSS-a

Uspostava NDH i uloga Seljačke Zaštite

Suočeno sa sve vidljivijim opasnostima od diferencijacije širih redova stranke za vrijeme Banovine Hrvatske, vodstvo HSS-a je ulagalo napore da ojača svoje pozicije u kotarskim i gradskim organizacijama. Međutim taj proces diferencijacije koji je zahvatio stranku se jednostavno više nije mogao zaustaviti. Dolaskom HSS na vlast u Banovini Hrvatskoj sve je jasnije odvajanje različitih grupacija i struja od nje koje su se ranije uključile u rad stranke kroz širi politički pokret. Za njih novo stanje nije značilo ostvarenje željenih ciljeva. S druge strane proces diferencijacije sve je dublje zahvatio i redove pravih pristaša HSS-a. Na taj način se sve više javljaju tendencije lijeve i desne orijentacije unutar stranke. Tu ipak ne možemo govoriti o tome da su takve tendencije utjecale na samu organizacijsku strukturu HSS-a, po kojoj bi se ona mogla određeno podijeliti na lijevi, desni i srednji dio. Ponegdje je u literaturi uobičajeno govoriti o postojanju „lijevog“ i „desnog“ krila HSS-a, no te pojmove bi trebalo uzimati uvjetno i sa zadržkom. Proces diferencijacije koji je zahvatio HSS, u razdoblju rata doći će do punog izražaja¹⁰⁰.

Napad Njemačke na Kraljevinu Jugoslaviju 6. travnja 1941. godine unosi nove promjene u držanju vodstva HSS-a. Maček tih dana daje izjave gdje od hrvatskog naroda traži puni red i disciplinu te time izražava duh politike Simonićeve vlade u kojoj je on bio potpredsjednik. Daljnji događaji koji su uslijedili pokazuju punu prozirnost takvih nadanja od strane pojedinih političkih krugova u Hrvatskoj¹⁰¹. Zgodno je istaknuti jednu od najpoznatijih epizoda suprotstavljanja Mačekovoj politici čekanja tih dana, a to je tzv. „Bjelovarski ustanak“ koji se dogodio 7. travnja. Tada su se pripadnici 108. pješачke pukovnije pobunile protiv jugoslavenskih vlasti te su zarobile nekoliko stotina jugoslavenskih vojnika. Sve je kulminiralo proglašenjem neovisne hrvatske države na području Bjelovara.¹⁰² Važnu ulogu u tom ustanku odigrao je tadašnji gradonačelnik Bjelovara Julije Makanec, također jedna ličnost koja je prije rata radila za HSS, da bi se kasnije priključio ustaškom pokretu. Makanec je eventualno postao ministar nastave NDH.¹⁰³ Ovakva odstupanja pogotovo će doći do izražaja na dan proglašenja Nezavisne Države Hrvatske uz koje je neposredno bilo vezano i vodstvo HSS-a. Naime 10. travnja se Maček sastao sa njemačkim emisarima Vessenmayerom i

¹⁰⁰ Jelić-Butić 1983. str. 39.

¹⁰¹ Jelić-Butić 1983. str. 40.

¹⁰² Zdravko Dizdar „Bjelovarski ustanak od 7. do 10. travnja 1941.“ *Časopis za suvremenu povijest* 39, 2008.

¹⁰³ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 252.

Dörflerom. To nije bio prvi sastanak Mačeka sa njemačkom stranom, ali za razliku od prijašnjih pokušaja gdje su htjeli Mačeka pridobiti na ideju uspostave hrvatske države pod njegovim vodstvom, ovaj put su nastojali onemogućiti neki Mačekov eventualni korak koji bi bio zapreka da se NDH uspostavi u ime ustaške skupine. Njemački predstavnici u Zagrebu već su dokraja bili pripremili akciju proglašenja NDH uz pomoć ustaša sa Kvaternikom na čelu. Nakon duljeg natezanja Maček se složio da će objaviti proglas narodu i time efektivno predati vlast Kvaterniku. Formalni čin proglašenja obavljen je isti dan popodne kada je Kvaternik preko zagrebačke radio stanice pročitao dobro poznati proglas. Odmah poslije Kvaternikova proglasa pročitana je i Mačekova izjava. Prema tekstu iz *Hrvatskog dnevnika* ona je glasila: „*Hrvatski narode! Pukovnik Slavko Kvaternik, vođa nacionalističkog pokreta u zemlji, proglasio je danas slobodnu i nezavisnu hrvatsku državu na cjelokupnom historijskom i etnografskom području Hrvatske, te je preuzeo vlast. Pozivam sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokorava, pozivam sve pristaše HSS-a, koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, općinske načelnike i odbornike itd. da iskreno surađuju s novom narodnom vladom.*“¹⁰⁴ Okolnosti u kojima je nastala ova izjava i glavne značajke njezina sadržaja pokazuju na to da ta izjava nije bila posljedica neke prisile. Vjerojatno Mačeku tada nije odgovarala svaka formulacija izrečena tom izjavom, ali ona je ipak u osnovi odražavala njegovo političko držanje. Ta izjava je pokazivala da ne dolazi u obzir sukob HSS-a sa ustašama. Tako je Maček sa svojim autoritetom pozvao sve pristaše HSS-a da se aktivno uključe u novu situaciju. Bilo je to očito priznanje čina proglašenja NDH i uspostavljanja ustaškog režima.

Ustaše su tako već u prvom koraku dolaska na vlast dobile najznačajniju javnu potporu, jer je dolazila od predstavnika one političke snage koja se do tada nalazila na vlasti u Hrvatskoj i koja je vodila glavnu riječ u političkim akcijama. Ljubo Boban govori kako je analizom sadržaja, dojmom koji ostavlja te dalekosežnim posljedicama koje je izazvala, Mačekova izjava predstavljala mnogo više od pokoravanja ustaškim snagama. Ona „objektivno znači gotovo identificiranje sa novonastalim stanjem“¹⁰⁵. Mačekova izjava i njene posljedice sigurno nisu ono što je željela Simonićeva vlada niti ono što bi odgovaralo interesima hrvatskog naroda. Kad su ustaške vlasti počele vršiti pritisak i na HSS, Maček se potpuno povukao i osobno nije vršio otpor tome pritisku. Na taj način se on za HSS i hrvatski narod pobrinuo tako što ga je potpuno prepustio svojoj sudbini.

¹⁰⁴ Jelić-Butić 1983. str. 43.

¹⁰⁵ Boban 1974. str. 413.

U akcijama ustaša u vezi s preuzimanjem vlasti, koje su poduzete već u toku travanjskoga rata, došla je do izražaja i uloga pojedinih organizacija i pristaša HSS-a. Opseg i intenzitet njihova uključivanja u pojedine ustaške akcije bili su različiti ovisno o području djelovanja. Dotadašnji proustaški elementi koji su se nalazili u redovima HSS-a igrali su značajnu ulogu na terenu tih dana. Na prostorima gdje je utjecaj tih proustaških elemenata unutar organizacija HSS-a dolazio do izražaja u vrijeme Banovine Hrvatske od prvih dana rata javno istupaju za ustašku akciju. Tako i pojedini dužnosnici HSS-a sve vidljivije se uključuju u te akcije. Upravo je Mačekov proglas od 10. travnja takvim tendencijama mogao dati još veći zamah. Pozivanje svih dužnosnika HSS-a da surađuju s ustaškim režimom pridonosi tome da ustaše u pojedinim područjima glavnu potporu upravo dobivaju od strane HSS-a. U akciji za preuzimanje vlasti glavnu ulogu je dakako imala Seljačka zaštita. Važno je napomenuti da je Zaštita dotad bila jedna od organizacija HSS-a u koju su se proustaški, nacionalni elementi najlakše i najbolje infiltrirali¹⁰⁶. Kako je Zaštita u Banovini Hrvatskoj imala legalan status, tako je i djelovanje tih stranih elemenata u njoj sve lakše dolazilo do izražaja. Tih travanjskih dana Zaštita je provodila već ranije poznate smjernice Mačeka i vodstva HSS-a o čuvanju reda i mira u slučaju ratnih zbivanja. Tako se Zaštita od prvih dana mogla efektivno pojaviti u službi ustaša, koji su pri preuzimanju vlasti u pojedinim mjestima često nastupali preko te HSS-ove organizacije. Možemo reći da je nakon proglašenja NDH Zaštita postala prva oružana sila u službi ustaškog pokreta. Ona se tih dana bavila razoružavanjem jugoslavenske vojske, zauzimanjem vojnih komandi i upravnih ustanova. I sam Slavko Kvaternik kaže kako je polagao velike nade u Zaštitu, a za njezinog zapovjednika Zvonimira Kovačevića govori da je najviše zaslužan za uspostavu Nezavisne Države Hrvatske. Veliku ulogu je Zaštita odigrala i u samome Zagrebu gdje je od početka rata preuzela ulogu u provođenju javnog nadzora u gradu te organizirala straže kod većih javnih objekata¹⁰⁷. Kovačević 10. travnja, u ulozi zapovjednika grada, uvodi policijski sat te se potpuno uključuje u službu Slavka Kvaternika, s kojim dočekuje Pavelića u Karlovcu 13. travnja¹⁰⁸.

Zaštita je posebnu ulogu imala u prvim akcijama ustaša radi uspostavljanja vlasti na području Bosne i Hercegovine. Nastojanje da se što prije uspostavi sistem ustaške vlasti trebao je biti neposredni dokaz teze o Bosni i Hercegovini kao isključivo hrvatskim zemljama. U tu akciju uključile su se jedinice Hrvatske građanske zaštite iz Zagreba. Time su ustaše

¹⁰⁶ Karaula 2015. str. 288.

¹⁰⁷ Karaula 2015. str. 429.

¹⁰⁸ Jelić-Butić 1983. str. 45.

zapravo pokrenule prvi korak uspostavljanja vojnih snaga NDH – domobranstva. U tu svrhu je Kvaternik 19. travnja izdao odredbu kojom je Građanska zaštita postala sastavni dio Domobranstva te s time disciplinski potpada pod redovite vojne vlasti. Time je nastalo posebno tijelo zvano Hrvatski zaštitni lovci. Ova odredba se samo odnosila na jedinice Građanske zaštite iz Zagreba te nije vrijedila za nijedne druge jedinice Građanske ili Seljačke zaštite. Ubrzo nakon uspostave vlasti u BiH i Lovci su bili rasformirani Pavelićevom odredbom.¹⁰⁹

Kako se vidi, travanjski rat i uspostava NDH otvorili su širi izlazak na površinu desno orijentiranih snaga. Ustaše su u njima dobile konkretnu podršku u akcijama uspostavljanja novog režima. Time se potvrdilo da su ustaški elementi već bili prisutni u pojedinim organizacijama HSS-a te da su se pojavili kao glavni pokretači akcija na terenu tijekom travnja 1941. godine. u tom pravcu najviše se istaknula Seljačka i Građanska zaštita koja je u tom trenutku bila i najaktivniji dio cijelog HSS-a. Tako su se zapravo preko Zaštite mogle ostvariti težnje i interesi svih onih struktura u HSS-u koje su njihovo ostvarivanje vezale u osnutak NDH. Naravno, već je spomenuto kako je stupanj intenziteta djelovanja Zaštite varirao s obzirom na pojedina područja. Ondje gdje je utjecaj ustaških elemenata prije rata bio jači, Zaštita je mogla bolje i efikasnije obaviti ulogu uspostave novog režima. Akcije uhićenja vojnika jugoslavenske vojske, ponajviše onih srpske narodnosti, te sudjelovanje u drugim akcijama pokazalo je da ustaše u dijelu članova Zaštite imaju čvrst oslonac za daljnje poteze uspostave vlasti. Međutim ni ondje gdje Zaštita i nije pokazivala neku inicijativu u podršci ustaškog režima ona je ipak, kao predstavnik čuvanja reda i mira po uputama vodstva HSS-a, neposredno pridonijela da ustaški režim ne nailazi na nikakve zapreke tijekom uspostave vlasti na tim područjima. Naravno ne smije se zaobići činjenica da je Zaštita na pojedinim područjima pokazivala pasivnost, a čak negdje i otpor novoj vlasti. Krajevima u kojima je bila jaka komunistička djelatnost, Zaštita je radila suprotnu ulogu te je skupljala i sklanjala oružje od ustaškog pokreta¹¹⁰.

Druga važna pojava koju treba spomenuti vezano uz uključivanje članstva HSS-a u službu ustaškog režima jest formalno uključivanje dotadašnjeg administrativnog i upravnog aparata Banovine Hrvatske. Ustaško vodstvo je od samog početka NDH željelo što bezbolnije izvršiti prijelaz u novo stanje kada je riječ o administraciji i upravnom mehanizmu. Tako je već 10. travnja Slavko Kvaternik izdao naredbu da do konstituiranja Vlade NDH sve upravne poslove Države Hrvatske trebaju obavljati već postojeći odjeli Banske vlasti. No ta naredba je

¹⁰⁹ Karaula 2015. str. 441.

¹¹⁰ Jelić-Butić 1983. str. 50.

bila više formalnog karaktera jer se iz nje vidi da o daljnjoj aktivnosti tih institucija nakon stvaranja Vlade nema govora. Sigurno se i tim aktom želio postići privid legalnosti nove vlade i kontinuiteta u smjeni vlasti. No ustaškom vodstvu je organiziranje upravnog aparata NDH bilo posebno teško upravo zbog činjenice da je znatan dio tog aparata bio popunjen pristašama HSS-a. Tako se krenulo sa postupkom određenog „čišćenja“ bivšeg činovničkog kadra čime bi se uspostavio novi, ustaški upravni aparat. Pavelić tako 22. travnja izdaje odredbu kojom omogućava svojim ministrima da bez obrazloženja mogu otpustiti, umiroviti ili premjestiti sve činovnike i druge službenike bivših banovina i ostalih samoupravnih tijela, ustanova i poduzeća bez obzira na dosadašnje pravne odredbe ili njihov činovnički položaj. Daljnji potez u tom smjeru bilo je izdavanje „Naredbe o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja“ koja je odobrena početkom lipnja iste godine od strane Andrije Artukovića, ministra unutrašnjih poslova NDH. Očito je pravi cilj tih mjera bio otpuštanje iz administrativnog aparata tzv. nepoćudnih elemenata koji su bili ocijenjeni kao potencijalni protivnici ustaškog režima¹¹¹.

Akcija 10. kolovoza i Hrvatski Državni Sabor

Iako je Mačekova izjava 10. travnja bila važna u procesu uspostave NDH, ustaše od početka nisu imali dileme o tome kako postupati sa HSS-om. Osnovni cilj je bio taj da se što prije suzbije dotadašnji utjecaj HSS-a te da se konačno likvidira ta stranka i pritom da se poustaši sve u njoj što bi pomoglo u stvaranju političkog sistema u NDH. To je i potvrđeno odredbom ministarstva unutarnjih poslova NDH 11. lipnja 1941. godine kada se zabranjuje djelovanje svih bivših političkih stranaka te njihovih tvorevina. Jedini izuzetak s obzirom na HSS je bilo omogućivanje daljnjeg rada Hrvatskog radničkog saveza kao organizacije koja je trebala biti nosilac sindikalne djelatnosti u NDH.¹¹² Tako je počeo jedan političko-ideološki obračun ustaša sa HSS-om. Propaganda ustaša protiv HSS-a poprimila je značajke prave kampanje. Težilo se tome da se NDH prikaže kao „seljačku državu“ te da je njezino proglašenje prihvatila većina hrvatskog seljaštva. U vezi s time ustaška je propaganda trebala imati obzira prema nekim povijesnim momentima u razvoju HSS-a. Tu se prvenstveno misli na odnos prema Stjepanu Radiću kao glavnom ideologu i utemeljitelju hrvatskog seljačkog pokreta. Ustaše su manipulirale djelom Stjepana Radića, ističući to kao jednu od etapa koja je prethodila borbi ustaškog pokreta pod Pavelićem za slobodnu Hrvatsku. Dan atentata na Radića 20. lipnja, Pavelić je proglasio svetim danom hrvatskog naroda, te je imao posebno

¹¹¹ Jelić-Butić 1983. str. 52.

¹¹² Fikreta Jelić-Butić. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.* Liber, Zagreb 1978. str 157.

mjesto unutar ustaških glasila. Isticala se i navodna Radićeva izreka : „Nikad više u Beograd! Ostaje slobodna država Hrvatska i treba da je oživotvorimo!“ koju su ustaše isticali u novinama tvrdeći da je tu Radićevu misao ostvario njegov „zastupnički drug Ante Pavelić“ nakon 13 godina duge borbe.¹¹³

Najvažniji je ipak cilj napada ustaške propagande bila politika HSS-a s Mačekom na čelu. Glavni argument im je bio onaj dio vodstva HSS-a koji su emigrirali s jugoslavenskom vladom u London. Napadali su ih da govore u ime „jugoslovenske vlade“, vlade koja nema nikakvu vlast niti državu kojom bi vladala, već samo predstavlja skup političkih očajnika koji se skrivaju iza Britanaca. Žestoko su napadali dr. Jurja Krnjevića, a za ustaše je dobitak bio to što se njegovom kritiziranju pridružila i kći Stjepana Radića Milica Devčić-Radić čiji su komentari objavljeni u *Hrvatskom narodu*. U njima Milica govori kako Krnjević, koji je nakon atentata na njezina oca putovao Europom i Amerikom kako bi upozorio vlade stranih demokracija na opasnost srpske hegemonije i nasilja nad Hrvatima, se odjednom našao u njihovom, protivničkom taboru te da je bio spreman učiniti sve kako bi obnovio Jugoslaviju nakon rata. Drugi cilj propagande prema HSS-u je bilo vodstvo koje je ostalo u zemlji s Mačekom na čelu. Iako napad na Mačeka nije bio toliko širok, jer su postojali i određeni obziri prema njemu, ipak je bila isticana kritika njegove dotadašnje politike. Posebno se isticao primjer uspostave Banovine Hrvatske kao poraz HSS-a. Govoreći kako je Poglavnik jedini nosio pravo jedinstvo hrvatskog naroda i načelo hrvatske nezavisnosti, a sve ostalo je bila prevara i obmana.¹¹⁴

Glavna akcija koju je, uz poduzetu propagandu, trebalo poduzeti je bilo pristupanje organizacija HSS-a u ustaški pokret. Premda se u ustaškim listovima takvoj akciji pridavala velika pozornost u prvim mjesecima države, bilo je vidljivo da ona ne donosi željene rezultate. Ima nekoliko uzroka tome ishodu. Prvo moramo spomenuti hrvatsko selo koje se u tim vremenima potpuno pasiviziralo tj. zatvaralo se u sebe. Sve ustaške parole u ime seljaka koje su odbacivale dotadašnje parole HSS-a samo su radile dodatnu pomutnju u već vrlo uznemirenoj situaciji za obične seljake. Prilikom organiziranja raznih akcija radi deklarativnog izjašnjavanja za ustaški pokret, seoske organizacije HSS-a vrlo su se slabo odazivale. Iako su ustaškom režimu nosioci uprave u kotarskim i općinskim središtima dali određenu potporu (posebice s područja Banovine Hrvatske), većinom su se oni i dalje smatrali pripadnicima HSS-a, pa je tako izjašnjavanje cijelih organizacija seljačke stranke za novi režim bilo dosta delikatno. Do kolovoza 1941. godine registrirano je samo nekoliko javnih

¹¹³ Jelić-Butić 1983. str. 53.

¹¹⁴ Jelić-Butić 1983. str. 55.

primjera deklariranja organizacija HSS-a u pojedinim mjestima (Zagreb, Karlovac, Sisak, Ilok, Tuzla, Ključ, Šid, Jelsa, Grubišno polje, Stara Rijeka kod Sanskog Mosta i Donji Miholjac).¹¹⁵ Tijekom ovih akcija često su dolazile do izražaja i metode pritiska na pojedine organizacije HSS-a, prvenstveno ciljajući na negaciju njihova političkog utjecaja i ulogu u svome kotaru ili općini. U težnji da akcija privlačenja HSS-a poprimi veće razmjere, u kolovozu 1941. godine se poduzima novi korak. Ustaško vodstvo tada je zainteresirano za organizacijom veće političke manifestacije na kojoj bi veća grupa poznatijih ljudi iz HSS-a (isključivši Mačeka i njegov uži krug) dala javnu podršku ustaškom režimu. Takva odluka ustaškog vrha iskače iz dosad prezentirane kronologije sukoba s HSS-om. Tu se zapravo mora pogledati tadašnje sveukupna situacija u NDH. Ustaški pokret sve više gubi narod svojim potezima, prvenstveno govoreći o sklapanju Rimskih ugovora i gubitku dijela Dalmacije, ali i sve većem odjeku ustaškog terora te stvaranju oružanog ustanka pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije. Ustaše tada teže tome da se javnom izjavom u ime čitave bivše Hrvatske seljačke stranke izrazi podrška Paveliću u izgradnji NDH. Računali su da će dobiti veće mogućnosti za daljnje političke aktivnosti ako okupe veći broj predstavnika HSS-a koji bi položili prisegu Paveliću. Smatrali su da će takvim činom premostiti sve veći jaz između ustaša i hrvatskog stanovništva, prvenstveno onog seljačkog¹¹⁶.

Glavni su organizatori te akcije bili ovdje predstavljeni Janko Tortić i Josip Berković, a uz njih i Živan Kuvedžić. Tako je 9. kolovoza u Zagrebu održan sastanak dijela zastupnika HSS-a i njihovih zamjenika koji su donijeli zaključak da pristupaju u ustaški pokret. Slijedeći dan to je rezultiralo akcijom i organiziranjem političkog skupa u Zagrebu gdje su bili prisutni Pavelić i drugi članovi ustaškog vodstva. Ova manifestacija je bila vezana uz dan navršavanja četiri mjeseca od proglašenja NDH s ciljem da joj se pridoda što svečanije obilježje. Tom prigodom Josip Berković se obratio Paveliću kraćim govorom u kojem je rekao: „Pristupamo k Tebi, ne kao kakvi disidenti svoje dosadašnje političke stranke, već kao narodni predstavnici, uvjereni da samo ovim putem možemo prednjačiti svome narodu, pokazavši mu, da je ovaj korak isključivo plod ljubavi i privrženosti svome narodu i svojoj slobodnoj Domovini i u želji da nas na ovom putu slijedi cijeli hrvatski narod u uvjerenju da je Nezavisna Država Hrvatska njegova Domovina i da se jedino u njoj ima smatrati sretnim i zadovoljnim.“¹¹⁷ Potom je Janko Tortić pročitao posebnu izjavu, koja je bila potpisana od strane 126 osoba predstavljenih kao zastupnicima Hrvatske seljačke stranke i ostalih

¹¹⁵ Jelić-Butić 1978. str. 192.

¹¹⁶ Jelić-Butić 1983. str. 57.

¹¹⁷ Jelić-Butić 1983. str. 57.

organizacija hrvatskog seljačkog pokreta. U izjavi se željela istaknuti spremnost potpisanih na služenje ustaškom režimu.¹¹⁸ Pavelić je na to odgovorio da u NDH postoji samo jedna stranka i jedan narod, a to su ustaše i Hrvati. Gledajući popis potpisnika izjave, vidljivo je da od ukupno 126 osoba, samo je njih 15 zastupnika i 14 zamjenika zastupnika dok su ostali bili razni funkcioneri kotarskih, općinskih i mjesnih organizacija HSS-a. Od njih 94, čak je 51 pripadao zagrebačkoj organizaciji HSS-a¹¹⁹. Dakle može se reći kako je na tome skupu pretežito okupljeno niže rangirano članstvo stranke. Iz toga možemo zaključiti da ta grupa sama po sebi nije mogla biti predstavnik HSS-a za ono što su oni uradili. Čak i među potpisnicima je bilo onih na koje je vršen pritisak da podupru ustaški režim. Koliko god su ustaše htjeli da ta akcija poprimi što veće razmjere, toliko su i znali da se ona uopće ne može odnositi na ljude vezane uz Mačeka i njegov krug. Tako je ta akcija predstavljala javno izjašnjavanje protiv te Mačekove struje. Osim izjašnjavanja, uostalom je odmah bila izvršena i prisega ustaškom pokretu koja je označavala potpuni prelazak iz HSS-a. Tako ova akcija u dubini uopće nije bila vezana uz uključivanje cjelokupnog HSS-a u ustaški pokret, kakav su dojam ostavljala ustaška glasila, već se radilo o uključivanju samo tog „desnog krila“ seljačke stranke. Međutim nije sve stalo na tome, već se željelo nastaviti na primjeru takve akcije i u ostatku zemlje pa se pozivalo sve organizacije HSS-a koje nisu pristupile 10. kolovoza da to mogu učiniti naknadno. Ovaj pokušaj nije urodio plodom te je uglavnom došao do izražaja samo u toku kolovoza i rujna 1941. godine kada je stanovit broj kotarskih i mjesnih organizacija HSS-a dao svoje izjave o pristupanju pokretu. Sve je to bilo neznatno u odnosu prema ukupnom broju organizacija te stranke. Sveukupno kroz ta dva mjeseca ustaškom pokretu se pridružilo oko 70 različitih organizacija HSS-a u pojedinim mjestima, a računalo se da je HSS tada imao oko 7000 mjesnih organizacija, što bi značilo 1% uspješnosti.¹²⁰

Ove akcije o pristupanju organizacija HSS-a ustaškom pokretu nametnula su ustaškom vodstvu i neka druga pitanja. Jedno od pitanja bilo je i to koliko je samom Paveliću odgovaralo realiziranje jedne veće manifestacije javnog deklariranja HSS-ovaca. Naime, da se ikad održala jedna veća manifestacija od one u Zagrebu 10. kolovoza, tamo bi bila jako vidljiva brojčana prevaga pristaša HSS-a u odnosu na ustaše. Tako bi sve težnje ustaša da svoju kampanju prošire mogla uroditi i negativnim efektima. Tako bi se moglo krenuti sa

¹¹⁸ SDS 013.1.8 Izvadak iz Hrvatskog naroda br. 178 (10. kolovoz 1941.) Izjava Janka Tortića u ime narodnih zastupnika i funkcionera HSS-a.

¹¹⁹ Jelić-Butić 1983. str. 58.

¹²⁰ Jelić-Butić 1978. str. 193.

prebrojavanjem koje bi išlo na štetu ustaša. Tako je ta prvenstvena zainteresiranost za izjašnjavanjem organizacija HSS-a ubrzo smanjena¹²¹.

Ovaj zadnji primjer dobro upućuje i na činjenicu da je akcija privlačenja HSS-ovaca u ustaški pokret imala i protivnike u redovima ustaša. Iako je većina ustaško vodstva to podržavalo radi proširenja vlastitih političkih utjecaja, ne možemo zanemariti da se u ustaškom pokretu pojavljuje i protivljenje takvoj akciji. Većinom se tu radi od bojazni da će tako nešto rasuti ustaške redove, „zagaditi čistoću“ ustaškog pokreta i time ga potpuno oslabiti. Jedan od pokazatelja takvog raspoloženja je bio i članak u *Hrvatskom narodu* objavljen u vezi manifestacije 10. kolovoza 1941. godine. Čak se i sama redakcija *Hrvatskog naroda* morala ograditi od tog članka jer je izazvao čuđenje kod dijela ustaškog vodstva koje je odobravalu tu manifestaciju. U njemu se potpisnike izjave naziva „pridošlicama“ te se oštro napada HSS govoreći kako su prije rata ti ljudi nazivali ustaše plaćenicima i pokvarenom gospodom, a sada su se „opametili“ i našli se u prvim redovima novog poretka¹²².

Sljedeći trenutak kada se ponovo ozbiljnije postavilo pitanje odnosa ustaša prema HSS-u uslijedio je prilikom stvaranja Sabora NDH. Uspostavljanje Hrvatskog Državnog Sabora bio je važan korak za Pavelića, pogotovo jer mu bi on poslužio kao još jedan argument u naglašavanju uloge ustaškog pokreta u očuvanju hrvatskog povijesnog državnog kontinuiteta. Očito je da Sabor u NDH nije uspostavljen s funkcijom uz koju ga obično pripisujemo, kao instituciju demokratskog političkog sustava, niti kao poprište stranačkog nadglasavanja. Krajem siječnja 1942. godine Pavelić izdaje odredbu o Hrvatskom Državnom Saboru čiji članak govori da među ostalima u Sabor ulaze i svi „*živući hrvatski narodni zastupnici izabrani na izborima 1938. godine i osnivači i doživotni članovi Glavnog odbora bivše Hrvatske seljačke stranke.*“¹²³ No odmah u slijedećem članku se ograđuje od navedenih kriterija govoreći kako se neće unijeti osobe koje su se *ogriješile o probitke Nezavisne Države Hrvatske ili povrijedile čast ili ugled hrvatskog naroda.* Time postaje jasno da je u Sabor Pavelić pozvao osobe po vlastitom nahođenju i efektivno isključio sve iz užeg Mačekova kruga koji definitivno ulaze u ove kriterije. Kako se vidi, na zastupnike HSS-a se računalo kao na značajnu grupaciju u osnivanju Sabora NDH. Predstavnici HSS-a su bili drugi po broju u Saboru, odmah ispod ustaških funkcionera. U Sabor pozvane su iz grupacije HSS-a 93 osobe, a od toga ih se odazvalo 60 osoba, uključujući Josipa Berkovića, Stjepana Hefera, Lovru Sušića i Janka Tortića. Razlozi koji su utjecali na to da je oko dvije trećine pozvanih bilo

¹²¹ Jelić-Butić 1983. str. 59.

¹²² Jelić-Butić 1983. str. 62.

¹²³ Jelić-Butić 1978. str. 146.

prisutno su mnogobrojni. Bilo je tu sigurno nekih osobnih interesa i ambicija, bio je prisutan i strah kod nekih pojedinaca od mogućih represalija, a ne smijemo isključiti i težnju dijela ljudi da preko ustanove poput Sabora poduzmu neke zajedničke i djelotvorne korake kako bi stabilizirali sve uzburkaniju situaciju u zemlji. U to vrijeme je među pristašama HSS-a sve vidljivija politička diferencijacija te stranka sve više gubi svoj dotadašnji karakter. Veliku ulogu tu igra i jačanje narodnooslobodilačkog pokreta koja postaje zajednička opasnost kako za ustaško vodstvo, tako i za politiku tadašnjeg vodstva HSS-a.¹²⁴

¹²⁴ Jelić-Butić 1983. str. 65.

Djelovanje u NDH

Josip Berković

Poznat je po tome što je sa Jankom Tortićem organizirao pristupanje članova HSS-a ustaškome pokretu. Tim je napravio veliku uslugu Paveliću jer je omogućio ustašama da prihvate već postojeće organizacije i narodne poslanike HSS-a, mimo Mačeka, što je Paveliću u tim prvim danima vladavine bilo vrlo dragocjeno¹²⁵. Zajedno s Tortićem je proveo akciju kroz lipanj, srpanj i kolovoz 1941. godine da za ustaše pridobije prvake HSS-a i mase. Sam Berković se stavio u aktivnu službu Paveliću od prvog dana NDH, tj. 10. travnja. U toj akciji ustaška štampa dnevno je objavljivala deklaracije pojedinaca ili skupina narodnih poslanika HSS-a u kojima izražavaju svoje divljenje novim režimom i Poglavnikom te potvrđuju vjernost njegovoj državi. Vrhunac te akcije dogodio se 10. kolovoza 1941. godine. Održala se svečanost u velikoj dvorani sabornice u Zagrebu. Berković je predvodio izaslanstvo zastupnika HSS-a koji su pristupili ustaškom pokretu. Događaj je bio praćen u novinama i imao je velik publicitet kako bi se postigli korisni efekti i u narodu, ali i u Berlinu i Rimu. Berković je održao govor u kojem govori kako on i njegovi kolege HSS-ovci žele pomoći izgraditi novu državu, za sreću i napredak hrvatskog naroda; govori kako su se dugi niz godina borili u prvim redovima za cilj hrvatskog naroda i da je sada došlo vrijeme da se taj cilj ostvari. Spomenuo je da je vrijeme da Pavelić, na temelju ustaških načela i uz pomoć cijelog naroda provede u djelo program Stjepana Radića i da ostvari težnje naroda ne samo na političkome, već i socijalnome, prosvjetnome i gospodarskome polju. Očito je Berković iskoristio svoj politički utjecaj kako bi utjecao na druge ljude. Neki su ga kasnije optuživali da je mandat, kojeg mu je sam narod ranije dao za vrijeme njegova djelovanja u HSS-u, on sam pronevjerio kako bi ostvario neki visok položaj u novome poretku.¹²⁶

U prosincu iste godine postaje poslanik u Bratislavi. Berković je naslijedio Dragutina Totha na tom položaju, a u izvorima se spominje da se tijekom svoga rada u inozemstvu često bavio krijumčarenjem roba i namirnica.¹²⁷ Berković je imao problema i sa zdravljem te je u više navrata odlazio na bolovanje u Hrvatsku time ostavljajući svoj rad poslanika u Bratislavi niže rangiranima u veleposlanstvu.¹²⁸ Krajem 1942. godine se za stalno vraća u zemlju i postaje prvi potpredsjednik Hrvatskog Državnog Sabora, a Blaž Lorković ga zamjenjuje na

¹²⁵ SDS 013.1.1 str. 1.

¹²⁶ SDS 013.1.1 str. 2.

¹²⁷ SDS 013.1.8. Elaborat o Ministarstvu vanjskih poslova NDH str. 47.

¹²⁸ HDA0229 - Poslanstvo Nezavisne Države Hrvatske – Bratislava (1941.-1945.) Izvještaj 1. srpnja 1942. godine o povratku poslanika Berkovića s bolovanja

mjestu poslanika u Bratislavi. 1943. godine odlazi u mirovinu, a godinu dana kasnije zbog bolesti odlazi na liječenje u Češku i više se ne vraća u Hrvatsku.¹²⁹ Za vrijeme NDH nije nastupao kao javni govornik niti na jednoj skupštini. Većinom se u razgovorima sa kolegama žalio na svoju bolest¹³⁰.

Stjepan Hefer

Poslije stvaranja NDH imenovan je velikim županom Velike župe Baranja jer je odlično poznao lokalne prilike. Na tom položaju od Hefera se očekivalo da riješi sve probleme oko kolonizacijskih pitanja. U Osijeku je uživao veliku popularnost. Više puta je htio dati ostavku na položaj velikog župana, ali su ga iz Zagreba uvijek odbijali¹³¹. Politički Hefera ustaše ocjenjuju dosta negativno, većinom zbog predratnih izjava na raznim skupovima HSS-a u kojima, iako pokazuje želju za samostalnom državom, govori kako se ona jedino može ostvariti pod vodstvom HSS-a odnosno Mačeka¹³².

Jedan od poslova velikog župana koje je morao obavljati Hefer vidi se iz izvještaja datiranog 25. studenog 1942. gdje piše kako je Hefer redovito održavao sastanke sa ustaškim dužnosnicima i šefom policije u Osijeku kako bi se dogovorili oko raznih mjera koje bi trebalo poduzeti protiv partizanske opasnosti. No u ovom izvještaju se i vidi kako su oni bili bespomoćni protiv takvih prilika jer je šef policije Majcan otvoreno priznao kako ljudi sve manje voljni surađivati sa ustašama za korist NDH. To prikazuje primjerom akcije 22. listopada 1942. u selu Dopisna. Iz toga sela pozvani su regruti za hrvatsku vojsku, no njih 16 je pobjeglo i priključilo se partizanima. Zbog toga je održana sjednica u selu na kojem su među ostalim bili prisutni Hefer i Majcan. Toj šesnaestorici je oduzeta sva imovina u korist NDH¹³³.

Razni izvještaji govore i o tome kako je poznato da Hefer voli svima obećavati razne stvari, ali da svoju riječ gotovo nikad ne održi. Još više smeta vlast činjenica da kad god se politički zatvorenici privedu pred njega on dosta često im održi neki govor, pruži im ruku i pusti ih na slobodu (ima primjera kako kasnije su ti ljudi opet uhvaćeni kako pomažu partizanima). Ide se tako daleko da se Hefera optužuje kako zbog njega ne funkcionira cjelokupni policijski aparat u županiji jer on ne dopušta konkretnije mjere protiv partizana.

¹²⁹ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 35.

¹³⁰ ZIG NDH VI -7

¹³¹ SDS 013.1 str. 10.

¹³² SDS 013.1 str. 11.

¹³³ SDS 013.1 str. 12.

Hefera nisu optuživali samo Nijemci već i ustaše da sjedi na dvije stolice, da je prijatelj Židova, od ranije demokratski nastrojen. I Majcan je protiv bio njega govoreći kako u županiji neće biti mira dok je Hefer župan. Majcana je naslijedio Fulanović koji je imao još veće svade sa Heferom.¹³⁴

Heferovi politički stavovi u to vrijeme jasno su vidljivi iz razgovora kojeg je vodio sa Jozom Milivojevićem, advokatom iz Osijeka. Jozo je jednog dana došao u Heferov ured, izložio mu je političku situaciju te predložio da ponovno treba uspostaviti HSS i uspostaviti suradnju s NOP-om. Na to je Hefer odgovorio da on zastupa mišljenje da svi bivši pripadnici HSS-a se trebaju priključiti ustašama gdje im se pruža mogućnost rada po sistemu HSS-a. Još je rekao „Ja sam također pripadnik HSS-a, ali isto onako kao što ja radim radi i dr. Košutić, samo zajedno sa ustašama.“¹³⁵ Član je hrvatskog državnog sabora od njegova osnutka. Od listopada 1943. godine do svibnja 1945. godine vrši funkciju ministra seljačkog gospodarstva i prehrane.¹³⁶

Vladimir Košak

Odmah nakon osnutka NDH Košak dolazi u kontakt s Pavelićem s kojim raspravlja o pitanju carinsko valutne unije s Italijom. Prilikom formiranja prve vlade mnogi su htjeli Košaka za ministra narodnog gospodarstva (koje je tada obuhvaćalo sve ekonomske resore osim šumarstva i rudarstva), ali Pavelić je ipak postavio Lovru Sušića na to mjesto dok je Košak postao guverner Narodne banke. No ubrzo se pokazalo da Sušić nije dorastao voditi takav resor te je Košak postao njegovim pomoćnikom u rangu državnog tajnika¹³⁷. Krajem lipnja 1941. godine objavljen je *Zakon o vrhovnoj državnoj upravi* na temelju kojega je dotadašnje Ministarstvo narodnog gospodarstva podijeljeno na 3 samostalna resora: Ministarstvo trgovine i industrije, financija i seljačkog gospodarstva. Košak je 30. lipnja imenovan ministrom financija ili tzv. državnim rizničarom za kojeg Košak naglašava da je to bio čisti stručno činovnički posao te da nije imao nikakav politički utjecaj. Zapravo za sve ministre govori kako su bili činovnici koji nisu mogli utjecati na politički smjer države. Tako zapravo otklanja odgovornost sa sebe što je logično glede uvjeta u kojima je davao te izjave (u pritvoru tijekom ispitivanja od strane jugoslavenskih vlasti). Do proljeća 1943. godine je bio na tom položaju ministra financija. Tijekom njegova vođenja ministarstvo je sastavljalo budžete, reorganiziralo poreze i trošarine, provodili kontrolu financija i državnih poduzeća te

¹³⁴ SDS 013.1 Ocjena ličnosti dr. Stjepana Hefera str. 6.

¹³⁵ SDS 013.1. str. 62.

¹³⁶ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 153.

¹³⁷ SDS 013.0.49 str. 165.

je nastojalo uvesti kontrolu državnog imetka. Reorganizirali su i kredite, zakone o štednji, uveli opsežne kontrole banaka i njihovog poslovanja, napravili su izmjene i u valutnome sektoru. Košak u svome iskazu tu ulazi u detalje što je sve radio i kako je to radio za „dobrobit naroda i malih ljudi“ više nego ustaša pa zaključuje da je zato i došao u sukob sa Pavelićem i Slavkom te Eugenom Kvaternikom¹³⁸.

Košak je sudjelovao pri reguliranju ekonomskih odnosima s Italijom kroz provedbe Rimskih ugovora koji u 4. točki navode stvaranje tzv. Stalnog hrvatsko talijanskog gospodarskog predstavništva u kojem je Košak bio izabran za hrvatskog predstavnika. Cilj Talijana je bio organizirati carinsko valutnu uniju na što su Hrvati odbijali iako je Pavelić za to potpisao u Rimskim ugovorima. Košakovo sudjelovanje u ekonomskim odnosima s Njemačkom bilo je relativno malo većinom se ograničavajući na financijske odnose sa njemačkom vojskom, kao i na nekoliko velikih industrijskih poduzeća gdje je Košak u provođenju svojih planova o nacionalizaciji industrije i potiskivanju stranog kapitala znao dolaziti u sukob s Nijemcima. Tako je bilo u slučaju šumsko industrijskog poduzeća Guttman u Belišću kraj Osijeka. Košak je još za vrijeme POHIT-a vodio pregovore s vlasnicima o nacionalizaciji poduzeća, ali padom Jugoslavije je to propalo te su Nijemci učvrstili svoj položaj u firmi. Košak je tako došao u veliki sukob ne samo s Nijemcima već i sa ustaškim vrhom koji su mu predbacivali da će pokvariti međusobne odnose ako ovako nastavi. To nije bio jedini slučaj gdje se on suprotstavio prodiranju njemačkog kapitala. Košak je oduvijek bio protivnik učešća stranog kapitala u domaćim poduzećima, a njegovo protivljenje tome je išlo tako daleko da ga je ministar Mirko Puk nazvao komunistom¹³⁹.

Košak govori kako čitavo vrijeme dok je bio ministar nije napisao nikakav politički članak, održao nikakav govor niti bio na ikakvim sastancima – ništa od političkog rada. Ističe da je imao protuustaški stav, nije htio obnoviti zakletvu pa ga Glavni ustaški stan nije ni proglasio ustašom. Dosta je pomagao proganjanim osobama većinom HSS-ovcima koje je od ranije poznavao. Govori kako je imao loš odnos s Pavelićem, ovaj ga je htio dati ubiti na nekoliko navrata jer ga je smatrao saboterom. Negativni odnosi sa Pavelićem, Kvaternikovima, raznim ustašama, Talijanima, Nijemcima navodili su Košaka već 1942. godine na pomisao odstupanja sa ministarske stolice. Nakon pada obojice Kvaternika u jesen 1942. stvari za Košaka su se pogoršale, a ne poboljšale kako je on mislio. Uvidjevši način na koji Pavelić vodi politiku, krajem siječnja Košak daje ostavku što Pavelić odbija. Tako Košak

¹³⁸ SDS 013.0.49 str. 166.

¹³⁹ SDS 013.0.49 str. 185.

čeka priliku za definitivni odstup koja dolazi s aferom Havranek-Kolak¹⁴⁰. Pavelić mu ipak nudi mjesto veleposlanika u Budimpešti što Košak prihvaća smatrajući da će tamo biti sigurniji nego u Zagrebu¹⁴¹.

Košakova diplomatsko-politička djelatnost u Budimpešti bila je ograničena i relativno malena. Razlog tome je ležao s jedne strane u neodređenosti odnosa između NDH i Mađarske zbog neriješenog pitanja Međimurja, a s druge strane u pomanjkanju bilo kakvih instrukcija od strane Ministarstva vanjskih poslova u Zagrebu. Tako se njegova službena djelatnost ograničavala na predmete koji su mu u samoj Budimpešti doticajem prilika dolazili pod ruku ili kroz vlastitu inicijativu. Tu možemo istaknuti rad na zaštiti Međimuraca i Bačvana u Mađarskoj te rad na potvrdi pravila hrvatske kulturne zajednice u Subotici čime bi se omogućio kulturno politički rad hrvatske manjine u Bačkoj¹⁴².

Ideja da se Košaka imenuje poslanikom u Njemačkoj potekla je od tadašnjeg ministra vanjskih poslova Stjepana Perića. Pavelić je otrpve sklonio tu ideju uzimajući u obzir loše odnose Košaka i Nijemaca. No nakon petomjesečnog natezanja Perića i Pavelića ovaj popušta te krajem veljače 1944. godine Košaka zovu u Zagreb te premještaju u Berlin. Perić je htio iskoristiti Košaka na toj poziciji kako bi Hrvatsku potpuno osamostalio od Njemačke. Htio je da sve njemačke trupe izađu iz zemlje, a Košakovu nepopustljivost je smatrao glavnim oružjem za ostvarivanje svog cilja.¹⁴³ Sve ovo dakako ima veze sa ratnim zbivanjima u svijetu i sve očiglednijim porazom Hitlera i Sila osovine. Tako je Košak u travnju 1944. došao u Berlin. 5. lipnja 1944 je bio u audijenciji kod Hitlera u vili Berghof došavši predati akreditive. Tako je 6. lipnja službeno počeo svoj rad kao veleposlanik u Njemačkoj. Košakova berlinska djelatnost bila je osim vremenske kratkoće ograničena i još drugim faktorima, prvenstveno sve manjom važnošću vanjske politike za Reich, ali i učestalim zračnim napadima na grad. Tako Košak nije uspio obaviti ni dio po protokolu obvezatnih posjeta, a kamoli razviti kakvu veću djelatnost.¹⁴⁴

Prilikom Košakova boravka u Zagrebu, Mladen Lorković i Ante Vokić su ga ukratko uputili na njihov puč i pripreme koje vrše. Košak se izvukao jer je ranije otišao iz zemlje niti

¹⁴⁰ To je afera koja je izbila početkom travnja 1943. godine, a vezana je uz krijumčarenje zlata iz Švicarske preko Hrvatske u Mađarsku u kojoj su sudjelovali bliski suradnici ministara Lorkovića i Košaka. Osim što je dovela do osude na smrt i strijeljanje bivšeg šefa Lorkovićeva kabineta i šefa personalnog odjela Ministarstva vanjskih poslova Ivana Kolaka, te tajnika u Ministarstvu državne riznice Ivana Havraneka, afera je za posljedicu imala i smjene u vladi: Ministarstvo vanjskih poslova od Lorkovića je preuzeo Mile Budak, dok je Lorković posao ministar bez lisnice, a Košak je otišao na poslanički položaj u Budimpeštu, a državnu je riznicu preuzeo Antun Filipančić. Iz: Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb 1983. str. 25.

¹⁴¹ SDS 013.0.49 str. 197.

¹⁴² SDS 013.0.49 str. 207.

¹⁴³ SDS 013.0.49 str. 214.

¹⁴⁴ SDS 013.0.49 str. 224.

ne znajući da je Pavelić i njega mislio dati uhapsiti i pogubiti, zbog prijateljstva s Lorkovićem.¹⁴⁵ Saznavši u Berlinu za uhićenja i pogubljenja Košak prvo misli obustaviti svaku djelatnost, ali shvaća da bi ga to povezalo s pučistima. U Zagreb se nije htio vratiti jer se bojava da bi bio likvidiran. Tadašnje Košakovo čitavo držanje može se promatrati samo pod isključivim aspektom brige za osobnu sigurnost i za vlastitu obitelj koju je nastojao povući iz Mađarske (gdje su tada živjeli) budući da je sovjetska vojska već ulazila u zemlju¹⁴⁶.

Zvonimir Kovačević

Napadom Njemačke na Jugoslaviju Kovačević se stavlja skupa sa Zaštitom na raspolaganje Slavku Kvaterniku. Kovačević je protumačio Mačekove riječi nakon uspostave NDH u smislu: neka se svatko snađe kako zna; pa je tako i on samoinicijativno stavio na raspolaganje građansku zaštitu i svoj dio seljačke Kvaterniku.¹⁴⁷ To je učinio nakon ulaska Nijemaca u Zagreb. 10. travnja ujutro Kovačević se susreo s Kvaternikom koji mu je rekao da ode do Mačeka i da ga traži vlast, a da dopuštenje za to Kvaternik ima od samog Hitlera tj. njegova izaslanika Vessenmayera. Maček tu vijest nije dobro primio rekavši da ako hoće vlast, Kvaternik treba sam doći kod njega. Koliko je poznato Kvaternik je taj dan i bio kod Mačeka pa je nakon razgovora pozvao Kovačevića da zajedno s njim ode do radio stanice gdje je proglasio u svome poznatome govoru narodu proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku. Kvaternik u svom iskazu govori da je ranije prilikom prvog sastanka sa Kovačevićem i on položio zakletvu njemu na odanost uz još dr. Vragovića i zapovjednika žandarmerije Tartagliu. Sam Kovačević to negira tvrdeći da je moguće za ovu dvojicu da su položili prisegu, ali kad je on tamo bio nije dao nikakvu zakletvu.¹⁴⁸ Kvaterniku je Kovačević bio potreban iako u tome trenutku nije obnašao funkciju zapovjednika Građanske zaštite već samo nadzornika svojih kotara. Zvonimir Kovačević je bio organizator Zaštite i uživao je veliku popularnost među zaštitarima, zagrebačka policijska straža bila mu je odana, a i sam Kvaternik je imao povjerenja u njega još iz ranijih dana. Tako je istog dana 10. travnja Kovačević postao komandant grada Zagreba. Sam Kovačević kaže da nije imao previše posla u čuvanju reda i mira jer je Zaštita otprije imala plan što činiti u slučaju ulaska Nijemaca u grad. Kvaternik izjavljuje da je Kovačević zbilja najviše doprinio osnutku NDH jer je kao zapovjednik Zaštite nju stavio Kvaterniku na raspolaganje¹⁴⁹. Kovačević se slaže da je stavio

¹⁴⁵ Nada Kisić-Kolanović. *Mladen Lorković – ministar urotnik*. Golden marketing, Zagreb 1998. str. 95.

¹⁴⁶ SDS 013.0.49 str. 228.

¹⁴⁷ SDS 010.8 str. 29.

¹⁴⁸ SDS 010.8 str. 30.

¹⁴⁹ SDS 010.8 Zapisnik Slavka Kvaternika (29. ožujak 1937.) str. 104.

Zaštitu u vlast Kvaterniku, no imajući na umu da je sam Kvaternik otišao do Mačeka po vlast čime je cijeli hrvatski narod efektivno prešao na stranu ustaša. Čin pukovnika kojeg je tada dobio od Kvaternika objašnjava tako da je zaradio zbog zasluga u osnivanju nove države¹⁵⁰.

Na dužnosti komandanta Zagreba ostaje svega 6 dana kada ga zamjenjuje general Štancer. Sredinom travnja Kvaternik je poslao Kovačevića da uzme oko 300 zaštitara i ode u Sarajevo kako bi preuzeli vlast u gradu od Nijemaca. Za vrijeme dok je bio komandant Sarajeva vršila su se mnoga uhićenja Srba, Hrvata, muslimana itd. Iz iskaza vidljivo je da Kovačević osobno smatra da ne odgovara za nikakva uhapšenja, odvođenja u logore ili batinanja, ali priznaje da je toga bilo. Krivnju baca na šefa policije Zubića ili izaslanika vlade NDH Peru Petkovića, ali i Nijemce.¹⁵¹ Ostao je na toj dužnosti 20 dana.

Od svibnja 1941. godine pa do kraja veljače 1942. godine vratio se na svoj stari posao sa drvenim sanducima. Jedan dan ga je osobno Pavelić nazvao i rekao da ga je imenovao ustaškim pukovnikom i stavio na mjesto stožernika Velike župe Prigorje. Rekao mu je da to radi kako bi izvršio reorganizaciju ustaških dužnosnika s namjerom da narod uvidi da se stanje može popraviti. Kovačevića je odabrao za tu župu jer je on ranije bio funkcioner HSS-a u istoj župi te je dobro poznao tamošnje prilike. Rekao je da to čini i iz razloga kako bi vidno dokazao da on i ustaški pokret nemaju ništa protiv seljačke stranke. Kovačević je pristao govoreći da će raditi koliko mu zdravlje dopusti. Tako je obilazio tabore i logore u Samoboru, sv. Ivanu Zelini, Stubici, Velikoj Gorici, Dugom selu, Kutinu gdje je održavao sastanke i dijelio savjete kako pripadnicima ustaškog pokreta tako i bivšim HSS-ovcima koji su surađivali sa ustašama kako bi popravili stanje. Pripremao je bojne za borbu s partizanima uključivanjem novih snaga. Prikupljene podatke s terena dostavljao je ustaškoj nadzornoj službi, zapovjedništvu pripremljenih bojni i Glavnom ustaškom stanu. Na dužnosti stožernika je ostao do ožujka 1943. godine kada se još jednom povlači iz političkog života i vraća radu sa drvenim sanducima.¹⁵²

Matija Kovačić

Matija Kovačić je doživio proglašenje NDH u Zagrebu. 12. travnja dobio je nalog od privremenog Državnog vijeća da preuzme glavno uredništvo *Hrvatskog Naroda* i pokrene nove listove koji su trebali izlaziti umjesto obustavljenih i zabranjenih listova *Jutarnji list*, *Obzor*, *Večer*, *Novosti* i *Morgenblatt*. 14. travnja je bio pozvan u Banske dvore gdje je

¹⁵⁰ SDS 010.8 str. 31.

¹⁵¹ SDS 010.8 str. 35.

¹⁵² SDS 010.8 str. 39.

prisustvovao sjednici Državnog vijeća pod Pavelićem kojega je prvi puta vidio i pozdravio. Na Kovačićev prijedlog je tada za nadstojnika novinskog državnog ureda imenovan Ivo Bogdan.¹⁵³ 23 travnja održao je svoju prvu skupštinu u selu Setuš u sisačkom kotaru. Većinom su se okupile pristaše HSS-a. Kovačić u svojim memoarima opisuje kako je vladalo veliko oduševljenje i „nigdje nije bilo ni znaka strančarstvu“.¹⁵⁴

Bio je u ulozi novinara kada je pratio izaslanstvo koje je išlo u Italiju da bi potpisalo Rimske ugovore (18. svibanj 1941. godine). U Rimu je prisustvovao potpisivanju i javnome predstavljanju novoga kralja Hrvatske.¹⁵⁵ Kasnije ga je Pavelić pozvao na razgovor gdje su se dogovorili što sve treba izvijestiti u novinama. Od važnijih Kovačićevih novinskih putovanja bilo je i ono u ožujku 1944. godine u Salzburg kada je prisustvovao sastanku dužnosnika iz NDH s Hitlerom. Nikola Mandić i Stijepo Perić su bili dijelom izaslanstva NDH, a Kovačića su pozvali da zabilježi sve važnije rečeno ondje. Većinom se raspravljalo o vojničkom položaju i potrebama hrvatske vojske za hranom i streljivom. Svoj izvještaj Kovačić je predao Ministarstvu vanjskih poslova¹⁵⁶. Kao novinar bio je i kod pristupanja NDH Trojnome paktu u Veneciji u kolovozu 1941. godine. Bio je i sa hrvatskim državnim izaslanstvom na obljetnici slovačke države u Bratislavi. Tamo je već od ranije stekao prijatelje koji su mu čestitali na ostvarenju vlastite države.¹⁵⁷

Kovačiću je nakon osnivanja NDH povjerena reorganizacija novinstva. Obustavljeni su već prije spomenuti dnevници. Vlastitom odlukom je prestao izlaziti i *Hrvatski dnevnik*, glasilo HSS-a. Već je izlazio *Hrvatski narod*, a onda je pokrenuta i *Nova Hrvatska*. Nešto kasnije je bilo pokrenuto još nekoliko novih listova na području Sarajeva i Splita. Ove promjene u novinstvu donijele su promjene i u uredništvima, Trebalo je izvršiti selekciju novinara prema novonastalim prilikama. Nije bilo progona novinara zbog držanja u prošlosti. Manji broj istaknutijih novinara iz Jugoslavije povukli su se sami iako su neki od njih bili pozivani na suradnju s režimom poput dr. Sokolića, predsjednika Hrvatskog novinarskog društva. Kovačić je pokrenuo i ilustrirani tjednik *Polet* koji je izašao u samo tri broja. Uređivao ga je Stipe Tomičić. Početkom 1944. godine Ministarstvo vanjskih poslova je povjerilo Kovačiću da zajedno sa dr. Teodorom Uzorincem i dr. Hermannom Proebstom sredi poteškoće u vezi s izdavanjem lista *Neue Ordnung*. On je trebao srediti sva viseća pitanja i preuzeti vodstvo nad cijelim poduzećem. To je bio list koji je poticajom i pod nadzorom

¹⁵³ Kovačić 1970. str. 124.

¹⁵⁴ Kovačić 1970. str. 128.

¹⁵⁵ Kovačić 1970. str. 136.

¹⁵⁶ Kovačić 1970. str. 145.

¹⁵⁷ Kovačić 1970. str. 151.

Ministarstva vanjskih poslova izlazio kroz cijelo vrijeme NDH sve do svibnja 1945. na njemačkom jeziku jednom tjedno. Izdavači su bili Uzorinac i Proebst.¹⁵⁸ Očito je Kovačić uspio u radu budući da se tjednik nastavio izdavati sve do kraja rata.

U ožujku 1942. godine preuzeo je dužnost sastavljača *Sive knjige* Ministarstva vanjskih poslova. Tijekom rada na *Sivoj knjizi* bio je i na čelu državnog povjerenstva koje je išlo u bosansko mjesto Prijedor gdje su partizani 16. svibnja 1942. godine opljačkali i ubili neke mještane. To povjerenstvo je trebalo utvrditi točan opseg zločina. Prema pričanju naišli su na masovnu grobnicu, ispitivali okolne seljake i kasnije je to sve objavljeno u *Sivoj Knjizi* te popraćeno slikovnim materijalom.¹⁵⁹

Kao istaknuti govornik Kovačić je često nastupao i na radiju gdje bi se obraćao narodu po nalogu Ante Pavelića. Tako je govorio i na radiju dan nakon pristupanja Italije saveznicima 11. rujna 1943. godine o poništenju Rimskih ugovora i krune savojskog princa. Rekao je da su ugovori bilo silom gurani mladoosnovanoj hrvatskoj državi u vrijeme kada jedna takva mlada država nije mogla odlučno reći „ne“. Iskazao je radost što se Dalmacija vraća Hrvatskoj.

Sudjelovao je na tajnim sastancima koje su organizirali Mladen Lorković i Mile Starčević kako bi se imenovao novi predsjednik vlade. Dotad je vlada NDH većinom samo „postojala“ i nije imala nikakve prave moći u svojim rukama. Pavelić je bio upoznat sa zahtjevima i tajnim sastancima te ih je smatrao prijatnijom. Ali ipak je odlučio nešto promijeniti te je odredio Nikolu Mandića za novog predsjednika vlade. Društvo sa Kovačićem se složilo da Mandić, poznat Pavelićev čovjek, neće donijeti ništa novoga u rad Vlade. Njihov odgovor su bile ostavke. Dao je ostavku u Glavnom ravnateljstvu za promidžbu na dan kada je imenovan Nikola Mandića za predsjednika vlade 2. rujna 1943. godine. Kovačić je bio uvjeren (poput Lorkovića i Starčevića) da su dobili još samo jednog visokog državnog činovnika (pomoću kojeg će Pavelić i dalje držati sve konce u rukama). Prisustvovao je od tada još naredna dva mjeseca sjednicama vlade kao zapisničar pa ga je onda zamijenio Mandićev tajnik. Prema Kovačiću sve sjednice na kojima je prisustvovao vlada je samo raspravljala o pojedinačnim problemima ministarstava, a nisu se bavili većim pitanjima države i naroda. Mladenu Lorkoviću nisu dali ostavku te je bio prisiljen da nastavi raditi.¹⁶⁰

Početakom 1944. godine Kovačić i Starčević su se posvađali s Lorkovićem oko njegove druge ženidbe jer su smatrali kako bi bilo bolje da to ne učini, prvenstveno radi njegova

¹⁵⁸ Kovačić 1970. str. 160.

¹⁵⁹ Kovačić 1970. str. 184.

¹⁶⁰ Kovačić 1970. str. 203.

ugleda. Tako njih dvojica nisu s Lorkovićem nekoliko mjeseci imali izravnih dodira. Upravo tih dana Lorković i ostali vrše pripreme za prelazak na stranu saveznika. Sastali su se još jednom u Samoboru u domu dr. Milutina Jurčića, bliskog prijatelja obojice. Ubrzo nakon toga Lorković je uhićen sa ostalim sudionicima puča te ga Kovačić više nikad nije vidio.¹⁶¹

Odmah nakon uhićenja Kovačić je pričao sa mnogim poznanicima i svi su bili loše raspoloženi. Nikola Mandić mu je zapovjedio u Poglavnikovo ime da ode u Sarajevo i Travnik i održi nekoliko ohrabrujućih skupština za narod kome bi se objasnili „pravi“ razlozi uhićenja. Htjeli su Kovačića jer je za Pavelića on bio jedan od najboljih govornika. Morao je poći jer je znao da neposluh znači pogibelj. U Sarajevu je održao govor ispred 3000 ljudi. Većinom je iznosio nadu da zapadne sile neće dopustiti prodor sovjetske vojske u naš dio Europe (sovjetska vojska je tada već osvojila Bukurešt i svu Rumunjsku istočno od Karpata). Govoriti o Lorkoviću i Vokiću tada je bio dvosjekli mač pa je za njih samo rekao da: „Ima ljudi, koji nemaju jake vjere pa su skloni pesimizmu. Ako se takvi ljudi nalaze na važnijim položajima u državi, bolje je, da u interesu naroda prepuste svoja mjesta ljudima čvršće vjere“. Dalje od toga Kovačić nije išao. Opisao je da građani baš i nisu bili oduševljeni govorom i kao da su vjerovali da i njihov govornik ne vjeruje u ono što priča.¹⁶²

Lovro Sušić

Početak NDH dočekao je kao ustaški povjerenik u Ogulinu te je ubrzo – 16. travnja 1941. postao ministar narodnog gospodarstva. Bio je potpisnik prvog izdanja novčanica hrvatske kune. Na toj poziciji ostaje kratko jer već 30. lipnja iste godine postaje ministar urudžbe i skrbi. Na tom položaju Sušić pokazuje slab rad i biva smijenjen dvije godine kasnije. 30. travnja 1943. godine postaje ministar postrojnik, pozicija na kojoj ostaje sve do kraja rata.¹⁶³ Sušić je tako naslijedio Ljudevita Šolca u Glavnome ustaškome stanu i na tome mjestu ostao sve do kraja rata.¹⁶⁴ Uz sve ove aktivnosti bio je i član Duglavničkog vijeća te je bio imenovan vitezom.

Tijekom njegova vremena u Glavnom ustaškom stanu on prepušta cijelu inicijativu nižima.¹⁶⁵ Navodno se tada u Glavnome ustaškome stanu tiskaju protunjemački letci, a to se slaže sa činjenicom da se Sušića u više navrata spominje kao veoma protugermanski nastrojenu osobu. U arhivskim izvorima Sušić je često potpisnik raznih odluka Glavnom

¹⁶¹ Kovačić 1970. str. 209.

¹⁶² Kovačić 1970. str. 224.

¹⁶³ ZIG VI-10 str. 537.

¹⁶⁴ ZIG NDH VI-318 Saslušanje Ilije Duvančića (14. travanj 1948. godine)

¹⁶⁵ ZIG VI-10 str. 537.

ustaškog stana: u najvećem broju pojavljuju se odredbe o dodjelama ustaških znakova pojedincima za zasluge. Ima i nekoliko primjera sporazuma Glavnog ustaškog stana sa raznim poduzećima. Takav jedan sporazum je Sušić odobrio između Glavnog stana i Središnje nabavno-prodajne i proizvodne tvrtke „Velebit“. Time je Glavni ustaški stan preuzeo uporabu najamnog prostora u Zagrebu (Samostanska ulica 3) gdje se nalazila „Europa slikokaz“ koja je ušla u podzakup „Velebita“. Prema svim pravima i dužnostima iz sporazuma „Velebit“ mora uredno voditi sve knjige i redovito ih dati na uvid Glavnome ustaškome stanu, a na kraju godine dobit će naknadu za uloženi rad i vođenje poslova od 20% ukupne godišnje dobiti. Postojao je još jedan uvjet da sama dvorana za priredbe na toj lokaciji mora biti na raspolaganju glavnome ustaškome stanu u svako doba te svi slikokazi moraju biti ocijenjeni korisnima od strane ministra postrojnik (Sušića), bez obzira na „posljedice u novčanome i poslovnome polju“.¹⁶⁶

Tih godine u Glavnome ustaškome stanu se čak organiziraju i neke protunjemačke grupe, no Sušić i dalje ostaje na poziciji ministra jer ga Pavelić tamo drži zbog njihova starog prijateljstva. Navodno je održavao bliske veze sa ženom Vjekoslava Vildera, hrvatskog političara češkog podrijetla koji je tijekom Drugog svjetskog rata otišao u emigraciju u London. Upravo je preko njegove žene Sušić održavao kontakt sa višim engleskim krugovima. Iz izvora se daje naslutiti da je Sušić bio pošten čovjek koji je živio dosta skromno i povučeno. Imao je česte svađe sa ženom koja je bila germanofil, za razliku od njega, te je također voljela trošiti novac te pokazivati svoj status ministrove žene. Sušić je bio dobar prijatelj sa Antom Vokićem i Jozom Dumandžićem.¹⁶⁷

Janko Tortić

Već je bilo istaknuto da je Janko Tortić aktivno sudjelovao u pripremama za proglašenje Nezavisne Države Hrvatske. Nije htio Pavelića za Poglavnika, no Pavelić ga ipak proglašava ministrom (ovaj podatak se pojavljuje na više mjesta u izvorima, ali nigdje nije specificirano točno zašto je tomu tako). Razlog tome možda leži u činjenici da su Tortićeva i Pavelićeva žena velike prijateljice.¹⁶⁸ Kako je već bilo rečeno Tortić je najpoznatiji po organizaciji skupa 10. kolovoza 1941. godine gdje je pročitao izjavu 126 HSS-ovca o pristupanju ustaškom pokretu. U listopadu 1941. godine postaje poslanik u Predsjedništvu

¹⁶⁶ ZIG VI-10 Sporazum zapovjedništva blagajne Glavnog ustaškog stana (39. studeni 1943.)

¹⁶⁷ ZIG VI-10 str. 538.

¹⁶⁸ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 403.

vlade. Od ožujka 1942. je državni ministar udružbe. Na toj poziciji ostaje sve do svibnja 1945. godine. Uz to još je i u Hrvatskom Državnom Saboru gdje je član Odbora za molbe.¹⁶⁹

Janko Tortić je jedan od rijetkih ministara o kojemu je provedena anketa za vrijeme NDH. Ovom anketom nastojao se zadobiti uvid u raspoloženje i stajalište svih „narodnih slojeva“ prema problemima, osobama i političkim stanovištima države i njenih vodećih osoba i ideja. Kako na početku same ankete stoji: „Stav naroda je jedan od najvažnijih čimbenika koji određuje pravac i razvitak državnog života.“¹⁷⁰ Rezultati ankete pokazali su da od 774 ispitane osobe, njih 56.9% je izrazilo neutralno mišljenje, 36.4% negativno, a 6.7% pozitivno mišljenje o Tortiću. Većina ljudi, na pitanje o tome što misle o ministru Tortiću, odgovorilo je da su samo čuli za njega i da znaju da je ministar ili da ne znaju ništa o njemu. Vrlo mali postotak ljudi govori nešto pozitivno o njemu. Većinom ga pohvaljuju da uvijek radi za korist države, da je jedan fin gospodin, dobar prema svojim zaposlenicima, najpošteniji od svih ministara te da ima srca za sirotinju koju će uvijek poslušati.¹⁷¹ No ovakvi pozitivni komentari su rijetkost dok negativnih ima mnogo više. Tortića optužuju da uopće ne koristi hrvatskoj državi jer mu je važno samo da sjedi na ministarskom položaju. Govori se kako može biti sretan što je uopće dogurao tako daleko sa svojom „klikaškom“ politikom. Uopće mu se ne može vjerovati. Neke osobe daju konkretne primjere o Tortiću kao osobi. Tako jedan gospodin iz Zagreba navodi slučaj sa župnikom Irgolićem iz Farkaševca. Prema njemu Irgolić se nije bojao pričati loše o Janku Tortiću, o njegovim novčanim malverzacijama te o tome kako ga je uopće Pavelić mogao primiti kao ministra. Kada su partizani ubili župnika Irgolića, Tortić se potrudio da ga pokopaju bez pomoći vlasti te da se njegova smrt uopće ne spomene u novinama.¹⁷² Često ga se povezuje s novčanim malverzacijama tijekom, ali i prije rata. Spominje se slučaj Avale, čiji je Tortić bio ravnatelj tijekom Banovine Hrvatske pa je 1940. godine izbačen s toga položaja jer je potrošio oko 900 000 dinara, a za pola toga nije imao računa.¹⁷³ Upravo zbog toga ljudi smatraju da je prekinuo s HSS-om tj. oni sa njime jer su mu zamjerali zbog pronevjere. Optužuju ga da se nikad u potpunosti nije prebacio k ustašama jer je i dalje prijateljevaio sa raznim HSS-ovcima te im nudio položaje u ministarstvu. Neki ga čak optužuju da ima velike veze s engleskom vladom, pa čak i sa vodstvom partizana te da je on špijun stavljen od strane bivšeg HSS-a ili komunista. Jedna osoba čak spominje da je

¹⁶⁹ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 403.

¹⁷⁰ SDS 013.1.8 str. 2.

¹⁷¹ SDS 013.1.8 str. 9.

¹⁷² SDS 013.1.8 str. 3.

¹⁷³ SDS 013.1.8 str. 5.

Tortić prebacivao Židove preko mađarske granice te tako zaradio zlata u vrijednosti od 10 milijuna kuna.¹⁷⁴

Izvještajni odjel Ministarstva oružanih snaga NDH u ožujku 1945. podnosi izvještaj vezan prvenstveno za Janka Tortića, a u njemu se spominju sastanci (koji su klasificirani kao sumnjivima) u Merkurovom sanatoriju (Zajčeva ulica 19 u Zagrebu). Tu se nalazio kao pacijent bivši državni tužitelj Grunwald kojeg često posjećuje Tortić i sa njime održava duge sastanke. Čak se spominje da su na nekoliko sastanaka održanih u siječnju 1945. godine bili prisutni i Dragutin Toth te Stjepan Hefer. Tortić je to mogao raditi u sanatoriju jer je postavio za povjerenika društva Merkur svog šefa kabineta Vučićevića koji je stavio za upravitelja sanatorija Miška Mikohovića, prisnog prijatelja Janka Tortića.¹⁷⁵ Nisu poznate teme o kojima su se tamo raspravljalo, no za Izvještajni odjel su oni pobudili pažnju, prvenstveno zbog vremenskog konteksta njihova održavanja budući da se radi o zadnjim trenutcima postojanja NDH.

Dragutin Toth

Dragutin Toth nakon uspostave NDH postaje veleposlanik u Slovačkoj. Na toj poziciji ostaje vrlo kratko, sve do listopada 1941. godine kada postaje ministar obrta, veleobrta i trgovine. U listopadu 1942. godine postaje državni vijećnik, a u lipnju 1943. godine predsjednik Hrvatske državne banke. 11. listopada 1943. postaje ministar državne riznice i ostaje na toj funkciji sve do kraja rata.¹⁷⁶ Ni u novome poretku NDH Toth nije oslobođen od praćenja njegovih aktivnosti prije rata. Postoje spisi odjeljenja RSHA – *Reichssicherheitshauptamt* (Glavni ured za sigurnost Reicha) iz 1942. godine koji navode razne izvore informacija o ministru Tothu. Ti izvori za Totha govore da je oduvijek po uvjerenju bio komunist tvrdeći da je kao mladić živio u Mađarskoj gdje se priključio komunističkom pokretu Bele Khuna. Također navode da se Toth tokom odsluživanja robije približio grupi Otokara Keršovanija koji ga je podučavao u komunističkom duhu, a da je i sam Toth u zatvoru imao svoju grupu kojima je naredio da nakon otpuštanja se uvuku u ustaške krugove i šire komunizam, a ustaše će ih primiti kao mučenike zbog odslužene robije. Time ovi izvori tvrde da i tada (u vrijeme pisanja ovog izvještaja RSHA 1942.) ima tih skrivenih marksista koji poziraju kao ustaše i to na visokim položajima počevši od Totha. Nijemci o tome imaju jasan stav te govore kako je nemoguće kontrolirati da li su takve stvari

¹⁷⁴ SDS 013.1.8 str. 17.

¹⁷⁵ ZIG NDH III-21 Ministarstvo oružanih snaga – izvještajni odjel 9. ožujak 1945. godine: O sastancima u Merkurovu sanatoriju

¹⁷⁶ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 404.

istinite. Mole ustaške službe da se ne vodi istraga o tome jer je Toth momentalno veoma koristan njemačkim interesima i prema njemu treba obustaviti bilo kakve postupke.¹⁷⁷

Totha u to vrijeme karakteriziraju kao dobro financijskog stručnjaka i radnika, ali slabog karaktera koji je prišao ustašama iz osobne koristi. Spominje se i da je tijekom razdoblja dok je bio ministar trgovine dopustio Nijemcima pljačku hrane pa su tako gradovi formalno gladovali zahvaljujući njemu. Sve je to radio u sporazumu sa dr. Kraftom, njemačkim predstavnikom za privredu u Hrvatskoj. Dobio je mjesto ministra riznice u novoj vladi samo zbog utjecaja Mladena Lorkovića i Vladimira Košaka te je dosta često stajao u strani tijekom političkih rasprava. U nekim slučajevima se spominje da je bio i veliki, ali pritajeni anglofil.¹⁷⁸

¹⁷⁷ SDS 013.1.2 RSHA odjeljenje VI. Predmet: hrvatski ministar privrede Dragutin Toth. (5. lipnja 1942.)

¹⁷⁸ SDS 013.1.2 Iskaz Ilije Vranića

Poslijeratna aktivnost

Porazom osovinskih sila NDH se našla na strani gubitnika u ratu. Zbog toga su početkom svibnja 1945. godine kolone ljudi emigrirale van zemlje kako bi izbjegli represije od strane partizanskog pokreta. Takvu sudbinu morali su prihvatiti i proučavani pojedinci ovoga rada.

Božidar Kavran u iskazu iz kolovoza 1948. godine navodi da je Josip Berković završetak rata dočekao u Slovačkoj gdje je bio uhvaćen, no na osobnu intervenciju predsjednika Beneša je bio oslobođen te mu je omogućeno da otputuje u Italiju otkuda je dalje pošao za Argentinu. Postoji i druga verzija te priče gdje je Berković, prilikom uhićenja u Pragu 1945. godine, kako bi izbjegao izručenje rekao Česima „pa zar ste Vi jugoslavenska kolonija da hapsite ljude koji oni tamo traže“. Taj „argument“ je bio toliko jak da su ga Česi pustili na slobodu i dopustili mu da otputuje u američku zonu Bavarske odakle je otišao u Italiju i dulje vremena živio na otoku Lampeduzi¹⁷⁹. Ne zna što je bilo kasnije s njime kako je otišao u Južnu Ameriku, ali govorilo se kako je navodno umro nedugo nakon rata. Uvršten je u katalog ratnih zločinaca zbog „izdaje naroda, prisvajanja suverenih prava te političke i ekonomske suradnje za vrijeme NDH“.¹⁸⁰

Stjepan Hefer poslije sloma NDH u svibnju 1945. godine emigrira u Italiju. Tamo je posredstvom svećenika Krunoslava Draganovića smješten u samostan Monte Albano gdje se skrivao neko vrijeme.¹⁸¹ Kasnije se nastanjuje u Argentini. Piše brojne političke članke, a poslije Pavelićeve smrti 1959. godine imenovan je, na osnovi Pavelićeve oporuke, njegovim nasljednikom i predsjednikom Hrvatskog oslobodilačkog pokreta. Na čelu HOP-a ostaje do smrti 31. srpnja 1973. godine¹⁸².

29. ožujka 1945. godine Vladimir Košak konačno napušta Berlin i odlazi u St. Gilgen kod Salzburga gdje mu je boravila obitelj. Uhapšen je bio 21. svibnja 1945. godine u Fleurbergu od strane engleske vojne policije i odveden u tamošnji policijski zatvor. 27. svibnja odveden je u Neunmünster gdje su mu oduzeli sve vrijednosti. Tu je ostao do 4. lipnja kada je prevezen nedaleko u koncentracijski logor gdje je boravio do 5. veljače 1946. godine kada je predan jugoslavenskim vlastima.¹⁸³ Osuđen je na smrt 6. lipnja zbog izdaje i ratnih zločina. Zemaljska komisija za utvrđenje ratnih zločinaca proglasila je Košaka ratnim zločincem jer je

¹⁷⁹ SDS 013.1.8. Elaborat o Ministarstvu vanjskih poslova NDH str. 47.

¹⁸⁰ Zemaljska komisija za utvrđenje ratnih zločinaca – Kataloška jedinica: Berković Josip, broj registra 19393

¹⁸¹ SDS 013.1 Iz zapisnika Vladimira Krena (4. svibnja 1947.)

¹⁸² Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 153.

¹⁸³ SDS 013.0.49 str. 241.

dao nalog za uhićenje Konstantina Dožudića, administrativnog ravnatelja već spomenute *HSH Gutmann* d.d. iz Belišća kraj Osijeka, koji je bio srpske nacionalnosti (ubijen 1. kolovoza 1941. godine)¹⁸⁴. Košak je tokom ispitivanja negirao ove optužbe. Vladimir Košak pogubljen je 18. lipnja 1946. godine.

Zvonimir Kovačević 6. svibnja 1945. godine bježi iz grada pred partizanima. Dolazi preko Slovenije u Judenburg gdje dobiva stalnu dozvolu boravka. Prvo izdržava prodajom pojedinih stvari i zlatnine koje je imao sa sobom. Poslije se počeo baviti sakupljanjem i pretprodajom drva za jednu firmu u Grazu. Tako je tamo proboravio vrijeme od 9. svibnja 1945. do 1. listopada 1947. Više puta je putovao u Graz vezano za trgovinu, a dva puta je bio i u Celovcu. Tu je išao nabaviti cigarete i duhan za vlastite potrebe. 1. listopada se seli u Weisskironen jer to mjesto ima željezničku vezu pa mu je bilo lakše obavljati trgovačke poslove. Tamo boravi do 17. veljače 1948. godine kada je uhapšen od strane austrijske policije na temelju tjeralice u vezi potraživanja ratnih zločinaca od strane FNRJ. Odveden je u engleski logor Wolfsberg. Tu je bio preslušan od strane jednog engleskog majora i oduzeti su mu svi dokumenti izdani od strane Glavnog ustaškog stana. U logoru ga je nekoliko puta posjećivala i žena, jednom prilikom je dobio i mogućnost izlaska s njom u grad. Kovačević u svome iskazu govori kako je kasnije razmišljao o tome i prekasno uvidio da su mu Englezi stvorili uvjete za bijeg, koje on nije znao iskoristiti. U to vrijeme logor je bio u likvidaciji te je raspušten 10. lipnja 1948. kada je na slobodu pušteno više stotina logoraša među kojima velik broj gestapovaca, a i nešto ustaških emigranata. Jedino su Kovačević i još devetorica prebačeni u drugi logor u Bisticu na Muri. Tu je ostao svega 6 dana te je već 16. lipnja 1948. godine predan jugoslavenskim vlastima.¹⁸⁵ Osuđen je na smrt i ubijen u Zagrebu 28. svibnja 1950. godine.

Matija Kovačić i njegova obitelj povlače se, zajedno s obitelji Mile Starčević, iz Zagreba 5. svibnja 1945. godine.¹⁸⁶ Uspješno su ušli u Austriju jer su krenuli prije većine kolone. Došli su u Krumpendorf. Tamo je kasnije došao jedan odred partizana po njih, ali ih je britanski časnik otjerao rekavši da su ti ljudi pod njihovom zaštitom. Onda su krenuli vlakom prema Italiji, prenoćili u Udinama u napuštenom samostanu i krenuli prema Veneciji. Prosljedili su ih do Mestre gdje su ih ukrcali na vojničke kamione pa do Bologne pa onda vlakom do Taranta. Tu je uslijedilo iznenađenje jer su engleski vojnici okupirali vlak i sve muškarce poslali u logor Grummo Apola, a žene i djecu u izbjeglički logor Santa Fara kod

¹⁸⁴ Zemaljska komisija za utvrđenje ratnih zločinaca, kataloška jedinica: Košak Vladimir

¹⁸⁵ SDS 010.8 str. 49.

¹⁸⁶ Kovačić 1970. str. 238.

Baria. Tri tjedna Kovačić je bio u Grummo Apoli gdje opisuje strašne uvjete u kojima su boravili. Nakon tri tjedna logorske vlasti su odijelili političke osobe od civila. Sve bivše državne dužnosnike, uključujući Kovačića i Starčevića su poslali u zatvor u Santa Fari. Istovremeno su žene i djecu iz Santa Fare otpremili u logor Fermo. Četiri mjeseca su bili zatvoreni u Santa Fari i polovicom studenoga kreću dalje do logora kod Grottaglie. Tu su još proveli četiri mjeseca živeći pod mokrim šatorima u zimi. Kovačić govori kako su ti dani provedeni prvenstveno u brizi i neznanju oko žene i djece.¹⁸⁷ Na Božić ga supruga Irena uspijeva naći i posjetiti. 26. ožujka 1946. sve Hrvate su vlakom trebali premjestiti dalje do Afragole kod Napulja. Za taj premještaj je saznao hrvatski svećenik Dragan Marjanović koji je tad bio u blizini u Tarantu. On je bio prisutan tokom ukrcavanja na vlak te je, kako je znao poljski jezik (zbog studija bogoštovlja u Krakovu) uspio nagovoriti poljske čuvare da ne pucaju na svakog tko iskače iz vlaka. Tako se i Kovačić uz neke ostale spasio skočivši u noći 27. ožujka iz vlaka. Probili su se do logora Fermo (gdje su mu žena i djeca) i tamo se skrivali u okolnim talijanskim kućama gdje su iznenađujuće ljubazno primljeno od Talijana, iako su mogli dobiti nagradu od 5000 lira za svakoga bjegunca kojega predaju. Ipak zbog prevelike ugroženosti posredstvom svećenika Krunoslava Draganovića Kovačić je u lipnju 1946. smješten u samostan Monte Cumpatri, nekih 25 km od Rima. Krajem studenog je napustio samostan i bio smješten u nadbiskupskom sjemeništu u Sorrentu. Sa njime je tamo bio i Ivo Bogdan. Krajem ožujka 1947. napustio je sjemenište, otišao u Rim gdje je bio u samostanu na Monte Verde. Nekoliko puta je bio u zavodu sv. Jeronima, a skoro je bio i uhićen jer su Britanci tada stalno motrili zavod radi Hrvata izbjeglica koje su izručivali Jugoslaviji. Nabavivši dokumente za odlazak u Argentinu otišao je u Genovu na brod, ali po savjetu Dragana Marjanovića se ipak nije ukrcao. Kovačić je Marjanovića znao još iz doba diktature kralja Aleksandra kada je kao veza s Hrvatima utamničenim u Srijemskoj Mitrovici često dolazio u *Hrvatski list* u Osijek da preko njih traži lijekove i odjeću za zarobljenike. Marjanović je otišao u Rim Kovačiću po tranzitnu vizu za Francusku dok je ovaj skrivao se u samostanu u Genovi. Marjanović mu je nabavio vizu i karte za brod Campana koji je polazio iz Marseillea za Buenos Aires.¹⁸⁸ Živio je u Argentini pa se kasnije preselio u Španjolsku. Umire u Barceloni 12. siječnja 1972. godine.¹⁸⁹

Nakon sloma NDH u svibnju 1945. godine Lovro Sušić napušta zemlju i prelazi u Austriju. Tamo boravi neko vrijeme i sudjeluje u organiziranju Kavarnove akcije ubacivanja

¹⁸⁷ Kovačić 1970. str. 267.

¹⁸⁸ Kovačić 1970. str. 273.

¹⁸⁹ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 201.

ustaške skupine u Jugoslaviju. Iz saslušanja Franje Relja (ustaškog agenta koji je izručen Jugoslaviji 1947. godine) saznajemo da je Sušićeva žena održavala česte veze s Božom Kavranom. Rel govori o tome kako je Sušić i tijekom boravka u Austriji redovito kontaktirao Pavelića. Tijekom planiranja Kavranove akcije Sušić je boravio u engleskoj okupacijskoj zoni u Krumpendorfu kraj Klagenfurta.¹⁹⁰ Nakon neuspjeha te akcije u jesen 1948. godine Sušić prelazi preko Rima u Španjolsku. 12. rujna 1949. godine Sušić je napustio Italiju brodom iz Genove za Španjolsku te je stigao u Barcelonu 13., a u Madrid 15. rujna 1949. godine.¹⁹¹ Kasnije se distancira od Pavelića i 1951. godine odlazi u Caracas, Venezuelu gdje i umire 8. siječnja 1971. godine.¹⁹²

U svibnju 1945. godine Janko Tortić se povlači sa ostalima prema Austriji, a kasnije emigrira u Sjedinjene Američke Države. Kao i mnogi politički emigranti toga doba često se zalagao za osnivanje pokreta za nezavisnu hrvatsku državu. Umire u Los Angelesu 30. rujna 1962. godine.¹⁹³

Dragutin Toth se u svibnju 1945. godine povlači u Austriju te godinu dana provodi u izbjegličkom logoru pod britanskim nadzorom u Italiji kod Taranta. Prilikom transporta zarobljenika Tothu je pošlo za rukom pobjeći. Tako se još neko vrijeme skrivao po Italiji. Kao i mnogim drugim emigrantima, svećenik Krunoslav Draganović i Tothu pomaže te mu tako stvara uvjete za bijeg u Argentinu.¹⁹⁴ Naselio se u blizini Cordobi, a po iskazu njegove nećakinje Olge Toth on je u nekoj pustinji dobio zemlju za obrađivanje. Naime Dragutin je bio neoženjen, ali imao je brata Julija koji je imao vlastitu obitelj. Julije je umro nedugo nakon rata, tako da je jedina obitelj koja je ostala Tothu bila njegova nećakinja Olga. Toth joj je nekoliko puta slao pisma u Zagreb pa je Olga bila ispitana od strane Tome Remca koji je pisao rezime o Tothu 1957. godine.¹⁹⁵ Dragutin Toth umire u Cordobi 12. veljače 1971. godine.

¹⁹⁰ ZIG II-97 izjava Franje Relja

¹⁹¹ Jere Jareb. *Zlatko i novac Nezavisne države Hrvatske izneseni u inozemstvo 1944. i 1945.* Hrvatski institut za povijest, Zagreb 1997. str. 313.

¹⁹² Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 372.

¹⁹³ Ravlić, Macan, Stuparić 1997. str. 403.

¹⁹⁴ SDS 013.1.2 Zapisnik Danijela Uvanovića

¹⁹⁵ SDS 013.1.2 str. 2.

Poslijeratno pitanje

Nakon završetka rata u Europi stvorena je Federativna Narodna Republika Jugoslavija pod vodstvom Komunističke partije. Odmah se krenulo u vršenje raznih represalija nad svima koji su ikako surađivali sa ustaškim snagama. Niti Hrvatska seljačka stranka nije prošla ništa bolje, pa je tako Vladko Maček, kojeg su komunisti optuživali za izdaju, bio prisiljen pobjeći u emigraciju iz koje se više nije vratio. Komunističke vlasti su upravo koristile primjere ljudi iz „desnog krila“ HSS-a kako bi Mačeku i cijelom HSS-u stavili na optužnicu suradnju s ustašama. Kao i u primjeru sa ustaškim vodstvom, i za komunističko vodstvo HSS je predstavljao zapreku u učvršćivanju njihove nove vlasti koja baš i nije bila dobro primljena od dijela hrvatskog naroda. Eliminiranjem HSS uklonili bi najvećeg mogućeg protivnika, a priliku za to vide u iskorištavanju činjenica oko ljudi koji su bili aktivni sudionici i u radu HSS-a, ali i u ustaškom pokretu tijekom NDH. Upravo primjeri obrađeni u ovome diplomskome radu spadaju u takvu skupinu ljudi. Obrazloženja komunističkih vlasti o suradnji Mačekovog HSS-a i ustaša vidljiva su u presudama uhvaćenih pojedinaca „desnog krila“ HSS-a, u ovom slučaju Zvonimira Kovačevića i Vladimira Košaka. Kod optužnica oba primjera navodi se slično obrazloženje koje pokazuje kako komunisti stavljaju u isti koš HSS i ustaše.

U tim obrazloženjima govori se kako su jugoslavenski narodi u toku čitave povijesti (do svog nedavnog oslobođenja) bili predmetom stalnog i sistematskog ekonomskog, političkog i kulturnog zatočenja. U maniri klasične komunističke propagande narod prikazuju kao žrtvu pomoću koje su razne političke grupe vukle korist za sebe i svoju okolinu, pritom obmanjujući isti taj narod, držeći ga u tami i gušeći svaki pokret koji bi mogao ugroziti vladajuće. Tako i u staroj Jugoslaviji su velikosrpski vladajući krugovi stvorili sistem policijske vladavine i centralizma. Tako je i hrvatski narod bio podvrgnut režimu političkog i nacionalnog ugnjetavanja. Komunisti optužuju HSS da su oni upravo to nezadovoljstvo naroda iskoristili i osobno su ga izrabili.¹⁹⁶

Osvrćući se na izdaju Pavelića, Kvaternika i ostalih ustaša koji su „pretvorili Jugoslaviju u područje eksploatacije fašističke Njemačke i Italije“, pokazuje se da su i Maček i njegova „klika“ odigrali istu takvu izdajničku ulogu kao i ustaše. Time žele reći da između Pavelića i Mačeka nije bilo dubokih principijelnih razlika jer su na narod i osnovne narodne probleme obojica gledali isto. I jednome i drugome narod je bio puko sredstvo, a razlike su se

¹⁹⁶ SDS 013.0.49 str. 868.

jedino vidjele u metodama. Dok je Pavelić išao putem otvorene izdaje i služenja stranim silama, Maček se više služio prikrivenim metodama. Zamjeraju mu što, umjesto da borbom hrvatskog seljaka protiv srpskog hegemonizma ostvari istinsku slobodu naroda, Maček tom borbom „skreće na kolosijek fašizma“.¹⁹⁷ Imajući na umu stalne težnje njemačke i talijanske vladajuće klase na ovim prostorima, Mačeka optužuju da prije izbijanja rata vodi pregovore sa neprijateljima (osvrćući se ovdje na posjete njemačkih emisara Mačeku u danima prije osnutka NDH), ali i izdajicama vlastite zemlje. Iz prikaza optuženog Vladimira Košaka i razgovora sa svjedocima optužitelji jasno vide tijesnu povezanost Mačeka sa Pavelićem i to prije nego što je Pavelić pošao u emigraciju i „zabio nož u leđa hrvatskome narodu“. Spominju Mačekove posjete generalu Sarkotiću u Beču 1930. godine te putovanja njegova povjerenika Košutića tokom tridesetih godina kroz svrhu podržavanja i pomaganja ustaša u zemlji i inozemstvu. Optužuju vodstvo HSS-a za petokolonaške i izdajničke mjere u vremenu Banovine Hrvatske za koju govore da je jedno od Mačekovih najvećih izdajničkih djela. Banovinom nazivaju djelo reakcionarnog vodstva HSS-a u kojoj hrvatski narod nije dobio slobodu nego je povrh beogradskih vlasti na svoj leđa dobio i „hrvatsku gospodu“ te nametnutu vladu koja je radila protiv njih. Tako je vodstvo HSS-a ugrabilo unosne položaje i ostavilo narod u bijedi. Idu toliko daleko da optužuju Mačeka i vodstvo HSS-a da su tijekom vladanja Banovinom Hrvatskom pooštrili zakon o zaštiti države odredbom o koncentracijskim logorima te je tako Maček prvi otvorio koncentracijske logore u Hrvatskoj.¹⁹⁸

Optužitelji tvrde da Maček umjesto da očisti redove HSS-a od ustaških elemenata, on ih jača davajući im položaje u Banovini. Sve su to kao radili s ciljem da narodu „pripremi ropstvo“ koje ga je u trenutku kapitulacije Jugoslavije i zateklo. U presudi Zvonimiru Kovačeviću navodi se kako je Maček osnovao Seljačku i Građansku zaštitu s namjenom suzbijanja svih narodnih rodoljuba; organizirao ju je po fašističkom uzoru (u prilog im ide činjenica da je Slavko Kvaternik prilikom saslušanja više puta naglasio podatak da je Maček pitao njega oko postavljanja Zvonimira Kovačevića za zapovjednika Zaštite), te da je vršila teror u gradovima i na selima.¹⁹⁹ Kao dokaz da je Zaštita bila ustaško oružje navode i memorandum Vladimira Krena i Dragutina Dolanskog, ustaških oficira koji su u veljači 1941. godine poslali obavijest Hitleru da je Seljačka zaštita ustaška vojska tj. njihovo djelo koje je spremno svaki čas pomoći Nijemcima u razbijanju Jugoslavije. Znajući kakvu je veliku ulogu Zaštita i imala u osnutku NDH, iako nije bila organizacija kakvom je komunisti prozivaju,

¹⁹⁷ SDS 013.0.49 str. 872.

¹⁹⁸ SDS 013.0.49 str. 875.

¹⁹⁹ SDS 010.8 str. 84.

teško je braniti riječima. Već je rečeno kako je na terenu ona razoružavala jugoslavensku vojsku i time omogućila ustašama mirnije preuzimanje vlasti u cijeloj NDH. Ne pomaže ni činjenica da su neki pripadnici Zaštite izvršili pokolj ljudi srpske nacionalnosti u Gudovcu kraj Bjelovara prvih dana nakon uspostave države. I akcije u Bosni i Hercegovini ne idu na ruku sveukupnome dojmu kojeg ostavlja ta organizacija HSS-a. Često oko tog pitanja citiraju izjave Slavka Kvaternika koji govori kako bez Zaštite oni ne bi mogli uspostaviti državu, Zaštite koja je produkt djelovanja Vladka Mačeka i ostatka vodstva HSS-a.²⁰⁰

Mačekov proglas od 10. travnja 1941. godine predstavlja jak argument protiv politike HSS-a u ratnim zbivanjima. Maček je tim proglasom „predao svoj narod na milost i nemilost okupatoru i ustašama“. Sve su to po sudu utvrđene činjenice koje su poznate svakome građaninu, naročito hrvatskom narodu koji je bio svjedok izdajničkoj politici Mačekove stranke u pripomaganju okupacije i stvaranju NDH. Tokom okupacije Maček po njima nije pasivan već razvija svoju djelatnost iza kulisa. Govore kako njegovi najbliži suradnici prelaze u ustaški pokret, ističući sve primjere pojedinaca kojima se bavi ovaj rad (iako ne možemo reći da je ijedan od njih osmorice u vrijeme pada Jugoslavije pripadao užem Mačekovu krugu), a ljude koji su uz Mačeka ostali na središnjoj liniji tokom rata poput Košutića, Torbara, Pernara i drugih optužuju da su bili u svakodnevnom kontaktu sa ovom prvom skupinom i sa ustašama. Za samog Pernara govore kako je na intervencijama kod ustaša samo u 1943. godini zaradio oko 6 milijuna kuna. Istovremeno je Maček tih godina i održavao redovite veze sa Nijemcima. Spominje se da je vodstvo HSS-a insistiralo da što veći broj Hrvata ode u domobranstvo i da se time odvrti narod od pridruživanju narodnooslobodilačkom pokretu.

U ovome kontekstu spominje se i puč Lorković – Vokić. Kod suda je taj puč Mačekov pokušaj spašavanja ustaških zločinaca preko Košutića i Farolfija koji su vodili dogovore sa Lorkovićem i Vokićem. Koristeći iskaz svjedoka Maričića optužuju Mačeka da je tim pučem htio, pod okriljem Nijemaca i ustaša stvoriti takvu situaciju u kojoj bi u času sloma Sila osovine „zaskočio“ narodnooslobodilački pokret i tako preuzeo vlast.

Pojavljuje se pitanje što je sa činjenicom da su Mačeka ustaše internirale tokom rata, ali i na to komunisti imaju odgovor. Po njima takva „tobožnja“ Mačekova odvojenost od njegovih suradnika je namjerna kako se upravo ne bi otkrila suradnja HSS-a i ustaša na planu osiguranja vlasti, ali i da bi Maček mogao ostati u rezervi kako bi preuzeo vlast u slučaju savezničke pobjede. Sve u svemu dolaze do zaključka da se u toku čitave okupacije Maček

²⁰⁰ SDS 010.8 str. 89.

povezuje ne samo sa ustašama, već i sa svojom vladom u emigraciji (koji prikrivaju suradnju s okupatorom pod maskom tzv. zapadne suradnje i politike čekanja), četnicima i visokim klerom kako bi napravio zajednički front protiv NOP-a. Govori se kako je Maček tokom bijega iz zemlje 1945. godine dobio od Pavelića tisuću zlatnika koje su ustaše opljačkali od naroda. Svoj „izdajnički“ rad Maček nastavlja i u egzilu gdje poručuje da svakog ustašu treba primiti u redove emigrantske Hrvatske seljačke stranke, pa čak i one koji su proglašeni ratnim zločincima, upravo zato jer ih se nastoji prikriti kako ne bi bili izručeni jugoslavenskim vlastima.²⁰¹

²⁰¹ SDS 013.0.49 str. 920.

Osjećaj pripadnosti: HSS ili ustaše?

Određivanje političke pripadnosti kod pojedinaca ili manje skupine ljudi može predstavljati težak, pa gotovo i nemoguć zadatak. Nikako, kroz historijska istraživanja, sa sigurnošću ne možemo reći da je kroz jedno čitavo razdoblje određena osoba bila apsolutno vjerna jednoj ideji, jednom pokretu. Takav je slučaj i sa naših osmero odabranih primjera. Kao što vidimo svi oni se mogu svrstati u jednu skupinu, koju literatura često naziva tzv. „desnim krilom“ Hrvatske seljačke stranke. Već je bilo rečeno kako taj naziv moramo uzimati uvjetno i sa zadržkom, no gledajući širu povijesnu sliku, on stoji te možemo reći da je prihvaćen. No što ako želimo ući dublje u razmatranje određenih pojedinaca te skupine i njihovih vlastitih osjećaja u vezi pripadnosti unutar postojećih političkih sfera? Takav zadatak je izuzetno težak zbog više razloga: jedan od njih može biti manjak izvora o djelovanju pojedinca u nekom razdoblju, drugi može biti pak česta kontradiktornost izvora koja rezultira stvaranjima dviju ili više potpuno različitih slika o promatranom subjektu.

Krenimo tako sa našom skupinom pojedinaca. Prvo što primjećujemo jest to da tzv. „desno krilo“ HSS-a tijekom NDH stoji na „ničijoj zemlji“. Iz više primjera uočljivo je da svi ljudi koji su u vremenu Jugoslavije radili unutar Hrvatske seljačke stranke te se kasnije priključili ustašama nemaju velikih simpatija niti na jednoj niti drugoj strani. Već je ranije pokazano kako je jedan dobar dio ustaškog pokreta kritizirao pokušaj priključivanja HSS-a u ustaški režim, smatrajući kako se time gubi „čistoća“ pokreta jer u njega ulaze nepoželjne pridošlice. Dakako da je to razumljiv argument za svakog pravog ustašu koji je tridesete godine morao provesti u egzilu po Italiji ili Mađarskoj dok su takvi pojedinci iz „desnog krila“ slobodno radili unutar Jugoslavije, i to za potrebe druge stranke tj. HSS-a. Uspostavom NDH i uključenjem tog krila stranke u ustaški pokret, oni se automatski udaljavaju od Mačeka i užeg kruga oko njega čime nastaje sukob između tih dviju skupina. Tako ni to „središnje“ krilo HSS-a s Mačekom na čelu ne može imati nikakvo pozitivno mišljenje o ljudima kojima su u jednome trenutku vjerovali, da bi ih oni promjenom stanju u zemlji izdali i priključili se protivničkome taboru. Tako ih i zovu „izdajicama“ seljačkoga pokreta i laktašima koji se samo žele ugurati na visoke položaje i sačuvati moć u svojim rukama. To također može biti dobro prihvaćen argument jer činjenice pokazuju da su upravo promatrani pojedinci iz „desnog krila“ u Jugoslaviji, ali i u NDH držali neke više političke položaje te tako stvorili jedan politički kontinuitet bez obzira na ideološke različitosti režima pod kojima su radili.

Ovakvo promatranje šire skupine ipak nije dovoljno kako bi objasnili osjećaj političke pripadnosti te je potrebno se spustiti na razinu istraživanja individua. Upravo ćemo pokušati na primjeru osam izabраниh i obrađenih ljudi u ovome radu odgonetnuti kakvim su se oni sami smatrali tj. da li su gledali na sebe kao na ustaše ili „desno krilo“ HSS-a. Budući da zbog nedostatka izvora je teško točno procijeniti što je svatko mislio o sebi, usporediti ćemo određene poteze koje su oni radili i koji idu u prilog svrstavanju u jednu od spomenutih političkih struja.

Na prvi pogled, svaki promatrač bi rekao da se sve obrađene osobe vide ustašama jer su radile na najvišim funkcijama unutar Nezavisne Države Hrvatske. Oni su bili politička elita toga vremena i to nitko ne može osporiti. Još jedna stvar koja je jasno vidljiv je ta da su te osobe bile nacionalistički nastrojene, što je vidljivo još iz njihovih predratnih života koji su već bili detaljnije opisani. No što je zapravo nacionalizam tih godina? Politološki bi nacionalizam mogli definirati kao ideologiju kojoj je u cilju stvaranje moderne nacije. U historiografiji ju vežemo s procesom nacionalne integracije gdje je krajnji politički zadatak nacionalista dobivanje nacionalne države. Ako na taj način promatramo nacionalizam, onda možemo hrvatski seljački pokret predvođen HSS-om nazvati nacionalističkim pokretom.²⁰² No ipak kad pomislimo na hrvatske nacionaliste tridesetih godina 20. stoljeća, HSS biva izguran na stranu. Tada često nacionalistima nazivamo onu političke struje u Hrvatskoj koja se postepeno pretvorila u oporbu HSS-u prije sloma Kraljevine Jugoslavije. Važno je napomenuti kako nacionalistički pokret u Hrvatskoj prije rata nije nikad postao jedinstven, već je bio sastavljen od različitih grupacija ljudi unutar kulturnih, prosvjetnih i gospodarskih zadruga.²⁰³ Problem u svemu tome je taj što se hrvatski nacionalisti tih godina u pravilu vežu uz ustaški pokret, potpuno zanemarujući ove ranije spomenute grupacije unutar ustanova poput Matice hrvatske, Zagrebačkog sveučilišta te različitih listova poput *Nezavisnosti*. Poveznica između ovih skupina i ustaša je ta što svi oni u drugoj polovici tridesetih godina nastupaju sa stajališta borbenog nacionalizma.²⁰⁴ Tako za mnoge samim time svi nacionalisti prihvaćaju svjetonazore koji su karakteristični za koncept fašizma. No ovoj temi moramo prići sa puno opreza kako bismo što bolje odvojili nacionaliste od fašista (protofašista). Realnost je ta da većina ovih grupacija nacionalista nakon stvaranja NDH sudjeluje u političkome životu države kroz djelovanje u višem administrativnom sloju unutar strukture države. Mnogi od njih predvode udruge ustaške mladeži, rade unutar

²⁰² Višeslav Aralica. *Kmet, fiškal, hajduk: konstrukcija identiteta Hrvata 1935.-1945*. Naklada Ljevak, Zagreb 2016. str. 366.

²⁰³ Aralica 2016. str. 367.

²⁰⁴ Jareb 2007. str. 456.

ministarstva prosvjete i vanjskih poslova, važnih kulturnih ustanova i uredništva režimskih glasila, no ipak se ne mogu svi vezati uz ustaški pokret prije proglašenja NDH jer nisu imali nikakvih neposrednih veza sa ustaškim vodstvom u emigraciji.²⁰⁵

Josip Berković je više od 15 godina radio za HSS prije nego se uključio u ustaški pokret. Očito je bio vjeran toj stranci, ali mu se ta vjernost poljuljala krajem 1930-ih godina zbog sve učestalijih sukoba sa vrhom stranke. Moguće da zbog toga Berković, koji je bio nacionalistički nastrojen, vidi svoju budućnost unutar ustaškog pokreta, pa se zato i zalaže oko manifestacije uključivanja HSS-a u pokret. U NDH vjerno radi svoj posao, a neke spomene oko krijumčarenja roba i namirnica ne možemo vidjeti kao pokušaje sabotiranja ustaša ili tako nešto. Manjak dodatnih primjera iz izvora onemogućava nam da s većom preciznosti odredimo moguć osjećaj pripadnosti Josipa Berkovića, ali iz svega dosad prezentiranoga možemo pretpostaviti da je imao velikih afiniteta prema ustaškom pokretu.

Stjepan Hefer je također dugi niz godina radio za HSS te je bio jedan od njihovih najpoznatijih prvaka u Osijeku. Kroz djelatnost u NDH, uz Hefera se vežu već prikazani izvještaji u kojima ga ustaše kritiziraju zbog njegovih određenih postupaka i poteza koje radi kao veliki župan Baranje. Ovo možemo vidjeti kao primjer čestih neslaganja Hefera sa politikom ustaškog pokreta, no moramo se zapitati je li to dovoljno da ga obilježimo kao HSS-ovca koji radi za ustaše. Spomenuti razgovor sa Jozom Milivojevićem u kojem Hefer govori da je „također pripadnik HSS-a“ samo što on radi s ustašama pojačava argumentaciju u tu korist. No ovdje pak iskače Heferovo ponašanje u egzilu, gdje je on jedan od rijetkih ljudi koji do kraja ostaju uz Pavelića te je čak imenovan i njegovim nasljednikom na čelu HOP-a. Kod Hefera je vidljivo da kroz djelovanje u NDH nije potpuno raskrstio sa svojim nasljedstvom iz HSS-a, ali je ipak potrebno proučiti još izvora prije donošenja konačne odluke o njegovoj pripadnosti.

Od svih primjera Vladimir Košak je jedini koji je položio ustašku zakletvu prije rata, i to čak 5 godine prije osnutka NDH. Samo ova činjenica ga odvaja od ostatka i stavlja na ustašku stranu. Bio je velik prijatelj Mladena Lorkovića kroz čiji je utjecaj upoznat sa ustaškim načelima. Gledajući Košakovu obranu od pripadnosti ustaškome pokretu, moramo imati na umu kontekst u kojima je on davao te izjave (to je bilo nakon uhićenja od strane jugoslavenskih komunističkih vlasti). Teško je povjerovati Košaku da nije bio pozitivno orijentiran prema ustaškome pokretu kada tokom svoje obrane izjavljuje da je „uvijek bio socijalistički nastrojen“ te da je „ciljano radio za dobrobit svih naroda u NDH“.²⁰⁶ Ove tvrdnje

²⁰⁵ Aralica 2016. str. 369.

²⁰⁶ SDS 013.0.49 str. 151.

uopće ne odgovaraju njegovu profilu te sa velikom sigurnošću možemo reći da se Vladimir Košak vidio pripadnikom ustaškog pokreta.

Uz Vladimira Košaka, jedini koji je iz promatrane skupine bio izručen Jugoslaviji i osuđen na smrt je Zvonimir Kovačević. Najviše vezan uz rad Seljačke i Građanske zaštite HSS-a, on se od samog početka NDH stavlja u službu Slavka Kvaternika. Čitajući njegova ispitivanja dobije se dojam da je Kovačević bio dosta rastrgan između Mačeka i Kvaternika. Obojicu je dugo vremena poznao i poštivao te je očito da mu je bilo teško izabrati jednu od tih strana čime bi izgubio lojalnost druge. Ipak se odlučio poduprijeti ustaše, tvrdeći da mu je Mačkova izjava 10. travnja bila dovoljan oslonac koji je smanjio njegov osjećaj krivnje. Svjesno ili nesvjesno, on je uvelike pomogao uspostavljanju nove ustaške vlasti u državi. Od 1943. godine je u mirovini tako da njegova suradnja sa ustaškim režimom nije trajala punih 4 godine kao u ostalim primjerima. Možda to možemo uzeti kao pokazatelj da se Kovačević tokom rata odmiče od politike jer se ne vidi kao pravim pripadnikom ustaškog pokreta. No ne možemo reći da je podržavao i HSS te se osjećao članom istoga.

Matija Kovačić je iza sebe ostavio svoje memoare u kojima iznosi vlastita mišljenja o HSS-u i ustaškome pokretu. Kovačića možemo okarakterizirati kao pravog „Radićevca“. On kritizira postupke Mačeka unutar Kraljevine Jugoslavije, ali i Pavelića tijekom NDH. Na više mjesta izražava svoje nezadovoljstvo nekim ustaškim potezima i užim ustaškim vodstvom što pokazuje da nije bio Pavelićev čovjek. Ipak i to moramo uzeti sa zadržkom budući da je većina podataka iz memoara dosta subjektivnog tipa. Smatram da se nije osjećao pravim ustašom, ali ni pobornikom Mačkova HSS-a već samo izrazitim hrvatskim nacionalistom.

Lovro Sušić je odličan primjer čovjeka koji se potpuno odmakao od HSS-a i dao svoju vjernost ustaškom pokretu. Poznati hrvatski nacionalist koji je imao političkog iskustva još iz vremena Hrvatske stranke prava, nikad se nije pronašao u redovima HSS-a. Da je tome tako pokazuje činjenica da se on jedini javno protivio stvaranju Banovine Hrvatske i istupio iz stranke. Netko tko je imao bilo kakve afinitete prema HSS-u i Mačeku kao političkoj ličnosti ne bi to učinio na takav način. Sušićevo predratno povezivanje s ustašama u emigraciji i rad na proglašenju NDH pokazuju stanje pripadnosti tome pokretu. Ta lojalnost nastavlja se i nakon rata jer Sušić sudjeluje u organiziranju akcije s ciljem obnavljanja NDH. Možemo reći da je Lovro Sušić istinski pripadao ustaškome pokretu.

Janko Tortić je, poput Josipa Berkovića, imao velikih zasluga u organiziranju prijelaza dijela HSS-a u ustaški pokret, no ustaše ga ne smatraju svojim, govoreći kako je on obični laktaš koji samo traži načine da osigura ministarsku fotelju. Optužbe da okuplja oko sebe članove HSS-a i nudi im položaje su neosnovane, no definitivno postoji neka sumnja kod

Tortića oko njegove vjernosti ustaškome režimu uzmemo li u obzir spomene raznih tajnih sastanaka, na kojima nekad sudjeluju i Hefer i Toth.

Dragutin Toth ustaše također smatraju ličnošću koja je ušla u pokret zbog svoje osobne koristi. Obično je bio pasivan te se nije uključivao u ikakve političke rasprave. Ako je morao intervenirati radi svoga položaja, to je nekada znao raditi na štetu ustaških dužnosnika. Takav primjer vidimo iz dnevnog izvješća Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost koje se bavi stanjem na odjelu za carine Ministarstva državne riznice. Problem je bio imenovanje ustaše Franje Kordića povjerenikom za carine čime je došao u sukob sa HSS-ovcima koji su tu funkciju obavljali prije rata (Bogdan Cvitković, Hugo Dominis i Drago Prpić). Kordić je pokušao smijeniti trojicu bivših HSS-ovaca, ali nije uspio te je između njih vladala teška atmosfera. Budući da je Toth od 1943. godine bio na čelu Ministarstva državne riznice, ova trojica prodiru do njega te se on odlučuje obračunati s Kordićem. Toth ga želi smijeniti no odustaje jer ne može opravdati razloge pred Pavelićem. Tako ga premješta na drugu dužnost i smanjuje njegove ovlasti. Ovdje vidimo da Toth uskače svojim bivšim stranačkim kolegama u pomoć te Kordić govori za Totha da je protivnik ustaštva, što u ovome slučaju i ima smisla. Još se spominje kako je Toth mijenjao i odredbe o promaknućima kako bi zaposlio bivše ljude iz HSS-a u njegovu ministarstvu.²⁰⁷ Ovakvo ponašanje pokazuje da Toth nije slijepi izvršitelj Pavelićeve volje te je često znao igrati na svoju ruku kako bi pomogao kolegama iz HSS-a. Baš da kažemo da je Toth na sebe gledao kao na pripadnika HSS-a bi bilo previše nategnuto, no ipak je vidljiv određen otpor glavnome ustaškom vodstvu.

²⁰⁷ ZIG NDH II-87 Dnevno izvješće Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost. (14. siječanj 1944.)

Zaključak

Kako se vidi iz ovoga rada, slom Kraljevine Jugoslavije i okupacija zemlje te proglašenje NDH i uspostavljanje ustaškog režima bili su događaji koji su izazvali vidljiv potres u redovima HSS-a. S jedne strane sve se više ubrzao prije rata započeti proces političkog raslojavanja stranke, a s druge je nova situacija donijela takve promjene da se odjednom stranka koja je bila do tada na vlasti suočila sa gubitkom svojih temeljnih obilježja. Jedan velik dio tog procesa raslojavanja odnosi se i na tzv. „desno krilo“ stranke koje je otvoreno podržalo novouspostavljenu ustašku vlast te aktivno sudjelovala u njoj. Ovim radom se detaljno opisao postupak ustaškog vodstva da približi taj nacionalističko nastrojenu dio seljačke stranke k sebi, u čemu je i uspio, no svi pokušaji šireg ubacivanja pristaša HSS-a u ustaški pokret nisu naišli na jednake rezultate. Ovim radom pokazalo se, kroz detaljniji opis političkog rada osmorice pojedinaca iz „desnog krila“, kako postoje različite nijanse u kategorizaciji ljudi unutar samog ustaškog poretka tijekom razdoblja Nezavisne Države Hrvatske. Očito su postojali primjeri visokih dužnosnika HSS-a koji su se i prije rata vidjeli u ustaškome pokretu, ali i oni koji su tijekom rada sa ustašama pokazivali afinitete prema svojoj staroj stranki. Sve to dovodi do teško rješivog pitanja osjećaja političke pripadnosti koje ovaj rad barem donekle otvara korištenjem raznih argumenata izvučenima iz arhivskih izvora. Dokumenti korišteni za pisanje ovoga rada samo su jedan dio onih koji su vezani uz osmero obrađenih ličnosti, a oni predstavljaju samo jedan djelić slagalice potrebne kako bi se lakše razumjela politika cjelokupnog „desnog krila“ Hrvatske seljačke stranke.

Bibliografija

Izvori

HR-HDA 0229 – Ministarstvo vanjskih poslova NDH – poslanstvo u Bratislavi

HR-HDA 1561 RSUP SDS SRH:

010.7 Izvadak Vladimira Košaka o strukturi HSS-a

010.8 Hrvatska zaštita – saslušanje i presuda Zvonimiru Kovačeviću

013.0.49 Dosje Vladimira Košaka

013.1.1 Podaci za Josipa Berkovića

013.1.2 Biografije: Stjepan Hefer i Dragutin Toth

013.1.8 Ministarstvo vanjskih poslova

HR-HDA 1549 – Zbirka izvornog gradiva NDH:

II (policija): kutije br. 34, 87, 97

III (oružane snage): kutija br. 21

Vi (ustaški pokret): kutije br. 10, 318

HR-HDA 306 – Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske

Literatura

Aralica, Višeslav. *Matica hrvatska u Nezavisnoj državi Hrvatskoj*. Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 2010.

Aralica, Višeslav. *Kmet, fiškal, hajduk: konstrukcija identiteta Hrvata 1935. – 1945*. Naklada Ljevak: Zagreb, 2016.

Boban, Ljubo. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928. – 1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*. Liber: Zagreb, 1974.

Dizdar, Zdravko. „Bjelovarski ustanak od 7. do 10. travnja 1941.“ *Časopis za suvremenu povijest* 39, 2008.

Jareb, Jere. *Zlato i novac Nezavisne države Hrvatske izneseni u inozemstvo 1944. i 1945*. Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 1997.

Jareb, Mario. *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941. godine*. Školska knjiga: Zagreb, 2007.

Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945*. Liber: Zagreb, 1978.

Jelić-Butić, Fikreta. *Hrvatska seljačka stranka*. Globus: Zagreb, 1983.

- Karaula, Željko. *Mačekova vojska: Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji*. Despot Infinitus: Zagreb, 2015.
- Kisić-Kolanović, Nada. *Mladen Lorković – ministar urotnik*. Golden marketing: Zagreb, 1998.
- Kovačić, Matija. *Od Radića do Pavelića. Hrvatska u borbi za svoju samostalnost: uspomene jednog novinara*. Knjižnica Hrvatske revije: Barcelona, 1970.
- Krizman, Bogdan. *Ante Pavelić i ustaše*. Globus: Zagreb, 1978.
- Krizman, Bogdan. *Ustaše i Treći Reich*. Globus: Zagreb, 1983.
- Leček, Suzana. *Seljačka sloga u Slavoniji, Srijemu i Baranji (1925.-1941.)* Hrvatski institut za povijest-podružnica Slavonski Brod, Slavonski Brod, 2005.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Hrvatske seljačke stranke*. Naklada P.I.P. Pavičić: Zagreb, 1999.
- Petrić, Hrvoje. „O braći Radić i počecima Hrvatske pučke seljačke stranke“. U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*. Matica Hrvatska: Zagreb, 2015.
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950*. Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 1996.
- Ur. Ravlić, Slaven; Trpimir Macan i Darko Stuparić. *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941. – 1945*. Minerva: Zagreb, 1997.
- Šute, Ivica. „Hrvatska seljačka stranka i njezina ekonomska organizacija-Gospodarska sloga (1935.-1941.)“ U: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, Matica Hrvatska: Zagreb, 2015.